

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Навчально-науковий інститут фізичної культури

Кафедра логопедії

**Шарпило Олена Володимирівна**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ  
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ**

Спеціальність: 016 «Спеціальна освіта (Логопедія. Спеціальна психологія)»

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:

\_\_\_\_\_ Т. Г. Харченко,  
кандидат психологічних наук, старший  
викладач кафедри логопедії

« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2021 року

Виконавець:

\_\_\_\_\_ О. В. Шарпило

« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2021 року

СУМИ 2021

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                                                                                               |           |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>ВСТУП.....</b>                                                                                                                                                                                             | <b>3</b>  |
| <b>РОЗДІЛ І. Теоретичне дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення .....</b>                                                                                    | <b>6</b>  |
| 1.1. Теоретичний аналіз дослідження особливостей поведінки дітей з порушеннями мовлення .....                                                                                                                 | 6         |
| 1.2. Наукові підходи дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення .....                                                                                           | 14        |
| Висновки до першого розділу.....                                                                                                                                                                              | 27        |
| <b>РОЗДІЛ ІІ. Емпіричне дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.....</b>                                                                                     | <b>28</b> |
| 2.1. Організація, методичне забезпечення, опис методик дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення .....                                                         | 28        |
| 2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення .....                                                                     | 34        |
| 2.3. Психологічні рекомендації батькам дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення щодо дотримання норм і правил поведінки при спілкуванні з такими дітьми в різноманітних життєвих ситуаціях ..... | 46        |
| Висновки до другого розділу .....                                                                                                                                                                             | 50        |
| <b>ВИСНОВКИ .....</b>                                                                                                                                                                                         | <b>51</b> |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....</b>                                                                                                                                                                       | <b>53</b> |
| <b>ДОДАТКИ.....</b>                                                                                                                                                                                           | <b>59</b> |

## ВСТУП

**Актуальність дослідження.** У сучасному житті існує безліч факторів, що впливаючи на людину змінюють її психічний стан, установки, відношення до інших людей, провокують появу небажаних форм поведінки. Здатність до саморегуляції поведінки, до формування комунікативних навичок набувають у сучасному житті особливої актуальності. Насамперед це стосується найбільш вразливих категорій дітей, а саме дітей із особливими потребами. Нашу увагу привернули діти молодшого шкільного віку із мовленнєвими порушеннями. Цим дітям дуже важко адаптуватись до наявних труднощів. Перепоною для повноцінного спілкування стають мовленнєві порушення, патохарактерологічні невротичні реакції, страх мовлення, агресивність. Важливо вчасно корегувати небажані прояви поведінки у таких дітей, всіляко підтримувати впевненість у власних силах.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Серед вітчизняних вчених поведінкові особливості дітей із порушеннями мовлення досліджували Бісікало Л.Г., Грибова О.Е., Жук Т.В., Заброцький М.М., Задорожня О.Г., Ілляшенко Т.Д., Кардаш Н.О., Каменщук Т.Д., Копчинська А.С., Косарева О.І., Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Макарян Д.С., Мушкевич М.І., Обухівська А.Г., Осауленко Л.А., Паламарчук Н. М., Паланюк Т.М., Рібцун Ю.В., Токаленко З.В., Шипіцина Л.М., Якимчук Г.В. Серед закордонних науковців які займаються дослідженням дітей з негативними проявами в поведінці, а також вивчають фактори, що обумовлюють цю поведінку слід відзначити: Dwyer Kevin, Meme Hieneman, Mike Nolan, Judy Presley, Lynn De Turo, Winnie Gayler, Glen Dunlap. Роль інклюзивного навчання у соціалізації дітей із ТПМ, зокрема у процесі подолання небажаних поведінкових реакцій з'ясовували Сахарова К.О., Царькова О.В., Шульга О.С., одностайно стверджуючи що інклюзія дійсно стає процесом збільшення ступеня участі таких дітей у соціальному житті.

**Мета дослідження:** вивчити особливості поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Мета дослідження визначила **основні завдання**, що необхідно вирішити для її досягнення:

1. Провести теоретичний аналіз вітчизняної та зарубіжної психолого-педагогічної літератури з проблеми визначення особливостей поведінки молодших дошкільників із порушеннями мовлення;
2. Підібрати методи та методики для емпіричного дослідження особливостей поведінки молодших дошкільників із порушеннями мовлення;
3. Провести емпіричне дослідження особливостей поведінки молодших дошкільників із порушеннями мовлення;
4. Розробити психологічні рекомендації для батьків щодо дотримання дитиною норм і правил поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях.

**Об'єкт дослідження** – поведінка дітей з мовленнєвими порушеннями.

5. **Предмет дослідження** – психологічні особливості поведінки дітей молодшого віку із порушеннями мовлення;

**Методи дослідження:** аналіз наукової літератури і узагальнення з даної проблематики; наукове спостереження; анкетування, опитування, тестування.

**Методики дослідження:**

- 1) анкета «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність» В.В. Бойко [12],
- 2) опитувальник «Діагностика і критерії оцінювання неконструктивної поведінки дітей» [6];
- 3) тест «Тривожність» (Р.Темл, М.Доркі, В.Амен) [20].

6. **Наукова новизна одержаних результатів** полягає у з'ясуванні специфічних особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення.

**Практичне значення роботи:** складено і теоретично обґрунтовано психологічні рекомендації для батьків і викладачів щодо попередження небажаних форм поведінки молодших дошкільників із порушеннями мовлення, які можна використовувати вдома (батьками) і у закладі освіти (вчителями).

**Місце проведення експерименту:** Комунальна установа Сумська спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 29, м. Суми.

**Апробацію результатів** магістерської роботи здійснено на Х Всеукраїнській заочній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми логопедії та реабілітації» грудень 2021 р. Написано дві наукові статті:

– Т. Г. Харченко, О.В. Шарпило. До питання відхилень поведінки дітей з порушеннями мовлення // Збірник матеріалів Х Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми логопедії та реабілітації». Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. С.

– Т. Г. Харченко, О.В. Шарпило. Теоретичний аналіз типів конфліктної поведінки дітей з порушеннями мовлення // Збірник матеріалів Х Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми логопедії та реабілітації». Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. С.

**Структура та обсяг роботи:** вступ, два розділи, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаної літератури (51 найменувань), 7 додатків. У тексті містяться 12 таблиць, 16 рисунків, у 7 додатках містяться 6 таблиць, 5 рисунків. Основний зміст роботи становить 58 сторінок. Повний обсяг роботи становить 70 сторінок.

## РОЗДІЛ І.

# ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

## 1. Теоретичний аналіз особливостей поведінки дітей з порушеннями мовлення

Поведінка це те, що людина робить, або не має наміру робити. Стисло, але змістовно визначив поведінку Костянтин Крилов [23]. Поведінка як психологічний феномен досліджена на достатньому рівні, завдяки представникам багатьох психологічних напрямків. Для теоретичного аналізу особливостей поведінки дітей із мовленнєвими порушеннями, ми зосередили увагу на працях вітчизняних (Бісікало Л.Г., Грибова О.Е, Жук Т.В., Задорожня О.Г., Ілляшенко Т.Д., Кардаш Н.О., Каменщук Т.Д., Копчинська А.С., Косарева О.І., Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Макарян Д. С., Мушкевич М.І., Обухівська А.Г., Осауленко Л.А., Паламарчук Н.М., Паланюк Т.М., Рібцун Ю., Токаленко З.В., Шипіцина Л.М., Якимчук Г.В.), та закордонних (Meme Hieneman, Mike Nolan, Judy Presley, Lynn De Turo, Winnie Gayler, Glen Dunlap) науковців. Теоретичний аналіз вікових особливостей дітей молодшого віку із мовленнєвими порушеннями ми провели опрацьовуючи творчі доробки вітчизняних науковців (Видра О.Г., Дуткевич Т. В., Заброцький М.М., Карпенко Є., Лапченко О.В. Скрипченко О.В., Токарева Н. М., Халіфаєва О.А., Харченко Т.Г., Цибуля Н.В., Шамне А.В., Щербакова І.М., Якимчук Г.В. та інші) [9; 13; 14; 16; 38; 39; 40; 42; 46; 47; 48].

На початку теоретичного аналізу особливостей поведінки дітей з порушеннями мовлення з'ясуємо визначення дефініції «поведінка». У шостому томі словника української мови подано чотири визначення змісту слова «поведінка». Поведінка це: 1) сукупність чийх-небудь дій і вчинків; спосіб життя; 2) певні дії, або сукупність дій, тобто вчинки взагалі; 3) уміння й здатність людини поводити себе відповідно до встановлених правил; 4) реакція

живого організму на будь-яке подразнення або вплив чогось [36]. Шапар В. Б. визначає поведінку як властиву живим істотам взаємодію із середовищем, яка «опосередкована їхньою зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю. Термін застосовується як до окремих осіб, індивідів, так і до їх сукупностей (поведінка біологічного виду, соціальної групи) [44, с.342 – 345].

Немов Р.С. визначив поведінку як зовні спостережуваний рух людини або тварини, основою якого є психологічні фактори. Відповідно поведінка людини включає усі види активності: дії, реакції, процеси, операції, тощо. Згадуючи пояснення про поведінку представниками біхевіористичної психології, психолог зауважує, що біхевіористи називали поведінкою рухи живих істот, що можна було спостерігати [28, с.288].

Визначаючи поведінку як намір людини робити, або не робити будь що, Костянтин Крилов визначив нормальну поведінку. Нормальна поведінка – це поведінка, що відповідає очікуванням. Нормою є сукупність суспільних очікувань стосовно поведінки людини [23, с. 23]. Дослідниця Осауленко Л.А. з'ясувала, що діти з негативними проявами в поведінці – це діти із порушенням ставлення до норм поведінки. У таких дітей під впливом несприятливих соціальних, психолого-педагогічних чинників порушується ставлення до норм поведінки. Саме тому, за несприятливих умов життя, за умови неправильного виховання у таких дітей починаючи із дошкільного віку поступово з'являються й закріплюються різні негативні якості, серед яких найбільш часто зустрічаються агресивність, жорстокість, байдужість, жадібність, брехливість. Ці небажані та несхвальні прояви поведінки стають основою антисоціальної, а подекуди й кримінальної поведінки дитини в підлітковому віці [29, с. 45].

Поняття «поведінкова норма» в контексті аналізу поведінки дітей із порушеннями мовлення має свою специфіку. Дослідниці Щербакова І.М., Харченко Т.Г. пояснюють це тим, що діти із порушеннями мовлення стикаються в процесі соціалізації з проблемами, які обумовлені специфікою їх мовленнєвої комунікації [46], а отже по відношенню до таких дітей загальноприйняті еталони поведінки й спілкування не спрацьовують. Зазвичай

оцінці піддаються мовленнєві порушення що провокують поведінкові реакції, а психологічній складовій приділяється менше уваги.

Так, на думку науковця Якимчук Г.В., сучасна практика логопедичної діяльності засвідчує, що оцінці проблем дітей з порушеннями мовлення приділяється недостатньо уваги, особливо психологічному аспекту їх особистісних проблем. Винятком є ситуації прояву такими дітьми небажаної або вкрай нетипової для дитини поведінки [48].

Важливість дослідження поведінки дітей з порушеннями мовлення на етапі вступу до закладів освіти та під час перших років навчання не викликали сумнівів, адже молодший шкільний вік є дуже важливим періодом життєвого шляху людини, й пов'язаний із появою багатьох новоутворень, що обумовлюють якісні зміни особистісного розвитку дитини цього віку.

Токарева Н.М., Шамне А.В. виділили п'ять найбільш важливих психологічних новоутворень молодшого шкільного віку:

- появу довірливості психічних процесів (здатності дитини до самоконтролю, який у свою чергу означає здатність до саморегуляції);
- рефлексія як здатність дитини усвідомлювати зміни, які відбуваються з нею під впливом учбової діяльності;
- появу внутрішнього плану дій, на основі якого дитина починає перспективне планування власних дій, здобуває уміння аналізувати свої дії;
- здатність до теоретичного мислення;
- суб'єктність [38, с.132]

Науковці давно помітили що перехід від дошкільного дитинства до раннього або власне шкільного віку є періодом найхарактерніших поведінкових реакцій дитини, подекуди цілком обґрунтованих й прогнозованих, а подекуди непередбачуваних і небажаних [7; 9; 10; 13; 18; 21].

На думку Осауленко Л.А. при переході до шкільного віку можуть спостерігатись наступні прояви негативної поведінки:

- у дитини може з'явитись прагнення робити все навпаки, внаслідок чого вона починає ігнорувати або чинить відверто наперекір як дорослим, так і собі;

– діти стають упертими, що часто сприймається як наполегливість (упертість проявляється як бажання досягти бажаного, й відсутність бажання змінювати власні рішення);

– з'являється схильність до непокірності (поведінковий протест, прояв неслухняності);

– самовілля (свавілья, як домагання самостійності, налаштованість робити все самостійно, агресивно-бунтівна поведінка, схильність до сварок, категоричності думок й висловлювань, схильність ображати старших і навіть псувати речі, ламати іграшки);

– деспотизм (як крайня свавільність, схильність дитини ігнорувати інтереси інших) [29, с. 45].

Цікавими є результати досліджень поведінки дітей з обмеженими можливостями висвітлені у посібнику для фасилітаторів, в розробці якого прийняли участь Meme Hieneman, Mike Nolan, Judy Presley, Lynn De Turo, Winnie Gayler, Glen Dunlap. Основну увагу науковці сконцентрували на проблемах поведінки учнів з обмеженими можливостями, які потенційно можуть становити ризик як для їх власної безпеки, а також призводити до марнування часу (втрати навчального часу), або навіть до виключення дитини із освітнього закладу [50].

Фірсанова О.Ю. аналізуючи поведінку дітей із особливими освітніми потребами звертає увагу на наявність двох типів конфліктної поведінки дітей з порушеннями мовлення, а також двох типів пасивної поведінки. Зокрема дослідниця визначила такі типи конфліктної поведінки: агресивна (ініціація конфліктів) й демонстративна (залучення уваги) поведінка. Пасивна поведінка проявляється як зовнішньо-внутрішнє підпорядкування (за умови наявності у дитини заниженої самооцінки, пасивності або амбівалентного ставлення), або як зовнішнє підпорядкування (підпорядкування зовнішнім вимогам, супроводжується афективними спалахами на фоні амбівалентного ставлення) [27].

Халіфаєва О.А. з'ясувала присутність у поведінці дітей дошкільного віку із мовленнєвими порушеннями ряду специфічних особливостей, а саме: конфліктності, агресивності, запальності, пасивності, замкнутості. Ці особливості дітей з порушеннями мовлення обумовлені на думку дослідниці обмеженими можливостями розвитку мовлення такої категорії дітей [39].

Харченко Т.Г., Лапченко О.В. погоджуючись із висновками, які зробили Конопляста С. Ю. і Сак Т.В. звертають увагу, що у дошкільників з порушенням мовлення як правило спостерігається недорозвинення усіх структурних компонентів довільного поведінкового акту, а саме: нездатність запам'ятовувати, не здатність усвідомлювати інструкції, не здатність утримувати внутрішній план дій, не здатність до самоконтролю [40, с.180].

На окрему увагу заслуговує питання наявності у дітей з порушеннями мовлення специфічного поведінкового статусу. Так, дослідниця Цибуля Н.В. з метою виявлення специфічності поведінкового емоційного статусу дітей із мовленнєвими порушеннями провела цікаве дослідження, а саме спостереження за такими дітьми дошкільного віку. Отримані результати дозволили їй зробити висновок стосовно того, що у дітей з порушеннями мовлення старшого дошкільного віку наявні різні поведінкові статуси: позитивний поведінковий емоційний статус або негативний поведінковий емоційний статус [42].

Поведінкові статуси дітей з порушеннями мовлення визначаються поведінковими реакціями дітей. Узагальнюючи особливості поведінки дітей із мовленнєвими порушенням науковці виокремлюють наступні характерні реакції: різкі зміни настрою, агресивність; імпульсивність, запальність, схильність до бійок; замкнутість, зосередженість на власних проблемах, сором'язливість, скутість; підвищена чутливість або агресія у відповідь на покарання або зауваження; інфантильні емоційні прояви, гучний плач; брехливість; труднощі вироблення гальмівних реакцій і заборон; соціальна дезадаптація [27].

Дослідниця Осауленко Л.А. запропонувала ділити дітей з порушеннями мовлення залежно від типу агресії який прослідковується у їх поведінкових реакція на п'ять типів:

- 1) гіперактивно-агресивна дитина (рухливо-розгальмована дитина);
- 2) агресивно-вразлива дитина (основна риса - вразливість);
- 3) агресивно-боязка дитина (основна риса – надмірна боязкість);
- 4) агресивно-байдужа дитина (дитина грубіян);
- 5) агресивна дитина з опозиційно-зухвалою поведінкою (дитини яка грубіянить дорослим)[29, с.50]

Халіфаєва О.А. визначила наявність чотирьох основних ускладнень поведінки й спілкування дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: дитина спрямована до однолітків, відкрита до спілкування, але її не приймають (не грають); дитина спрямована до однолітків, відкрита до спілкування, її приймають, з нею грають, спілкуються, але спілкування має формальний характер; дитина уникає однолітків, через те, що вони налаштовані негативно; дитина уникає однолітків, й вони у свою чергу уникають дитини [39].

Для дітей старшого дошкільного віку й молодшого шкільного такими контекстними факторами є фактори пов'язані із позаситуативним особистісним спілкуванням. Токарева Н.М., Шамне А.В. наголошують на важливості сформованості здатності до позаситуативного особистісного спілкування. У дитини мають бути сформовані соціально-психологічні компоненти готовності до такого спілкування, дитина має бути здатною засвоювати позаситуативні особистісні форми спілкування із дорослими і перш за все шкільними вчителями [38, с.120].

Засвоїти норми відносин в колективі, здобути навички міжособистісної комунікативної взаємодії дитина з порушеннями мовлення має через розвиток суспільної спрямованості (зверненості до спілкування із колективом ровесників) [38, с.136]. Але варто враховувати, що в основі процесу спілкування дитини із іншими людьми, як і в основі здатності людини керувати своєю поведінкою у суспільстві міститься мовленнєва діяльність. Коцан І.Я.,

Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. відповідно до концепції функціональних систем визначають у складній організації мовної діяльності наявність різних видів, механізмів самоконтролю, в саме: слухового, зорового, кінестетичного та інших. [22, с.134].

Токарева Н.М., Шамне А.В. звертають увагу на важливість появи у дітей молодшого шкільного віку такого новоутворення як довільність (довільність поведінки). Довільність стає «...характеристикою всіх психічних процесів учнів молодшого шкільного віку; на її основі розвивається довільна увага, пам'ять, мислення, довільною стає організація діяльності й поведінки» [38, с.133]. Це новоутворення на думку психологів формується у дітей молодшого шкільного віку під впливом того, що щодня дитина мусить виконувати нові вимоги які пов'язані із статусом школяра. Довільність пришвидшує появу центрального новоутворення молодшого шкільного віку, яким є рефлексія (здатність дитини усвідомлювати й аналізувати те, що вона робить, усвідомлювати Я-образ).

Shcherbakova I. N., Savchenko Yu.A. , Levchenko I.A. досліджуючи взаємозалежність самооцінки, тривожності, стилю поведінки молодших школярів із мовленнєвими порушеннями відзначили що Я-образ дитини з порушеннями мовлення невіддільний від соціально схвалюваних позитивних рис, які дитина має, адже молодший школяр дізнається про образ власного «Я» з реакцій інших людей [51]. «Я»-система дитини з порушеннями мовлення дуже вразлива.

Дітей необхідно підтримувати. Meme Hieneman, Mike Nolan, Judy Presley, Lynn De Turo, Winnie Gayler, Glen Dunlap наголошують, що першим кроком у процесі позитивної поведінкової підтримки має бути визначення мети будь-якого втручання у поведінку дитини. У разі необхідності втручання у поведінку дитини спочатку необхідно зрозуміти її психологічний профіль, з'ясувати сильні сторони та потреби, а потім визначити дорослих, які будуть брати участь у поведінковій підтримці дитини, яка має розлади поведінки [50].

На думку Щербакової І.М. кожна дитина з порушеннями мовлення бажає отримувати позитивні оцінки з боку інших, адже позитивні оцінки ззовні

формують позитивну самооцінку, яка є основою позитивного стилю поведінки, адже самооцінка і стиль поведінки взаємопов'язані. Схематичну модель взаємозалежності самооцінки та стилю поведінки Щербакова І.М. представила у вигляді схеми (рис. 1) [51]

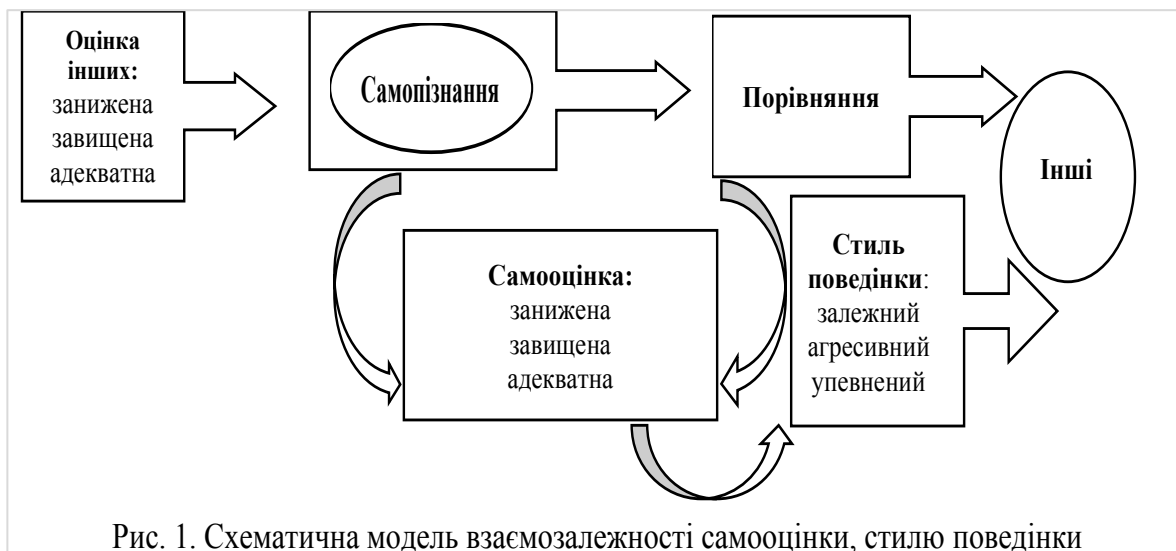


Рис.1.1. Схематична модель взаємозалежності самооцінки, стилю поведінки (Щербакова І.М.) [51].

Доктор Kevin Dwyer надаючи корисні практичні рекомендації щодо збільшення позитивної поведінки та зменшення негативної поведінки, звертає увагу на важливу роль кодексів поведінки, які мають регламентувати порушення що можуть бути виявлені як у нормотипової дитини, так і у дитини з особливими потребами [49]. Мова йде про те, що з боку дорослих має бути розроблена програма корекції поведінки дитини, а з боку дитини має бути присутнім бажання й психологічна готовність приймати в ній участь. Особливо це стосується дітей із тяжкими порушеннями мовлення, для яких як слушно зазначають Шульга О., Царькова О.В., Сахарова К.О., інклюзія стає процесом що реально збільшує ступінь їх участі у соціальному житті, розширює можливості гармонійного розвитку таких дітей [45, с.106].

Алімова Я.В. аналізуючи місце дитини в соціумі, звертає увагу на те, що у «Базовому компоненті дошкільної освіти» визначено освітню лінію щодо цього питання, зокрема наголошено на важливості спілкування й набуття дітьми із мовленнєвими порушеннями нових знань, вмінь й навичок [1, с.12].

На думку науковців, зокрема Бісікало Л.Г., Задорожньої О.Г., Жук Т.В., Ілляшенко Т.Д., Каменщук Т.Д., Копчинської А. С., Макарян Д.С., Обухівської А.Г., Паламарчук Н.М., Паланюк Т.М., Токаленко З.В., Якимчук Г.В. у закладах освіти де навчаються діти з особливими освітніми потребами мають по-перше, урахуватися види порушення розвитку персонально кожної дитини та потенційні можливості дитини, а по-друге, по відношенню до дітей із порушеннями мовлення має організовуватись корекційна робота. Особливо це важливо для дітей із з порушеннями мовлення, з метою корекції поведінки та особистісних проявів у роботі з якими в рамках групової корекційної роботи мають організовуватися тренінги: спілкування; ефективної соціальної взаємодії; підвищення впевненості в собі; зниження тривожності та подолання страхів; розвитку навичок емоційної саморегуляції; креативності; асертивності; самоствердження; особистісного росту [30; с.22].

Отже, аналізуючи поведінку дітей із особливими освітніми потребами, зокрема із порушеннями мовлення ми з'ясували наявність як типів конфліктної поведінки, так і пасивної поведінки. Поведінкові порушення у дітей з порушеннями мовлення пов'язані з мовленнєвими труднощами, які вони мають й обумовлюють різні поведінкові статуси дітей (від позитивного до негативного). Негативні прояви поведінки характерні для дітей з порушеннями мовлення. Через негативні впливи несприятливих соціальних, психологічних, педагогічних чинників такі діти починають не сприймати або відверто ігнорувати норми поведінки, внаслідок чого їх поведінка набуває соціально небажаного забарвлення.

## **1.2. Наукові підходи дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення.**

Діти із порушеннями мовлення – це особлива категорія дітей, адже мають особливі освітні потреби. Дослідники дають наступне визначення цій категорії дітей, - це діти із значними мовленнєвими порушеннями, які мають збережений слух, не порушений інтелект [17, с.175].

Мовленнєві порушення обумовлюють специфічний характер спілкування й поведінки дітей. На думку Якимчук Г.В. мовленнєві порушення обумовлюють появу у спілкуванні так званих бар'єрів, наявність яких нівелює значущість спілкування для психічного розвитку дитини, а отже позначається на поведінці дитини [48].

Грунтовний теоретичний аналіз особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку із мовленнєвими порушеннями зробили вітчизняні науковці: Бойко Ю., Бондар М., Бугера Ю.Ю., Гладченко Н.А., Грибова О.Є., Кардаш Н.О., Косарева О.І., Мартиненко І.В., Рібцун Ю., Серомаха Н.Є., Сидорко Т.В., Токарева Н.М., Тищенко І.Д., Царева Ю. В., Цибуля Н.В., Чеботарьова О.В., Шамне А.В., Шеремет М.К., Шипіцина Л.М., Якимчук Г.В.,

Дослідники вказують на те, що серед дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення прослідковується схильність до стійких порушень комунікативного акту [3; 4; 8; 11; 43].

Так, Кардаш Н.О., Косарева О.І. досліджуючи соціально-комунікативну компетентність таких дітей старшого дошкільного віку з'ясували «...що такі діти на тлі мозаїчної картини мовленнєвих і немовленнєвих дефектів мають труднощі формування соціально-комунікативних навичок» [15].

Черченко Т.М. звертає увагу на зростання кількості дітей з загальним недорозвиненням мовлення, та ускладнення структури цих порушень. На основі таких міркувань дослідниця закликає враховувати особливості мовленнєвого розвитку дітей (особливо із ТПМ), адже такі діти потребують психолого-педагогічної допомоги, насамперед у формі своєчасної корекційної роботи [30, с.13].

На думку Черченко Т.М. впровадження інклюзивної освіти вкрай необхідне для дітей із ТПМ оскільки «раніше після перебування в логопедичних дошкільних закладах діти з ТПМ продовжували навчання в мовних школах інтернатах. Але не всі батьки погоджуються на перебування і навчання дитини в інтернаті і діти з ТПМ продовжують навчання в загальноосвітніх школах, залишаючись без необхідної корекційної роботи, що

призводить до значних труднощів в навчанні і соціальній адаптації в майбутньому» [30, с.13].

Саме тому, ми звернули увагу на дослідження Якимчук Г.В., зокрема аналіз основних постулатів Порядку зарахування осіб з особливими освітніми потребами до спеціальних закладів освіти, їх відрахування, переведення до іншого закладу освіти (Наказ Міністерства освіти і науки України від 1.08.2018 № 831).

Якимчук Г.В. зазначає, що українське законодавство визнає ТПМ при збереженні слуху та первинному збереженні інтелекту.

До ТПМ належать:

- алалія,
- дизартрія,
- ринолалія,
- афазія,
- заїкуватість,
- недорозвинення мовлення I та II рівня [48].

Грунтовну характеристику видів ТПМ, їх вплив на поведінку дітей подано у посібнику Рібцун Ю.В. «Учні початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення: навчання та розвиток» [33, с.46-47, с.61-66].

Щербакова І. М., Харченко Т. Г. дослідивши поведінкові особливості молодших школярів із ТПМ та проаналізувавши види ПТМ запропонували класифікатор видів порушень мовленнєвого розвитку, критеріїв та опор дослідження поведінки молодших школярів. Для зручності проведення аналізу поведінки Щербакова І. М., Харченко Т. Г. «ввели аббревіатури «ПУМ» (порушення усного мовлення), «ППМ» (порушення писемного мовлення) та визначили види ПУМ / ППМ молодших школярів й критерії характеристики поведінки ДООП як предмету логопедичного обстеження або комплексної психологічної діагностики» [47, с. 406-407]. Див. Рис. 1.2.

|                                                                                                 |                                                                                                                                                               |               |           |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------|-----------|
| <b>Види порушень мовленнєвого розвитку: ПУМ/ППМ</b>                                             |                                                                                                                                                               |               |           |
| <b>ПУМ (порушення усного мовлення): фонетико-фонематичні</b>                                    |                                                                                                                                                               |               |           |
| дислалія                                                                                        | дизартрія                                                                                                                                                     |               | ринолалія |
| <b>ПУМ (порушення усного мовлення): лексико-граматичні</b><br>(загальний недорозвиток мовлення) |                                                                                                                                                               |               |           |
| алалія                                                                                          | афазія                                                                                                                                                        | дизартрія     | ринолалія |
| <b>ПУМ (порушення усного мовлення): мелодико-інтонаційні</b>                                    |                                                                                                                                                               |               |           |
| дисфонія,                                                                                       |                                                                                                                                                               | афонія        |           |
| <b>ПУМ (порушення усного мовлення): темпо-ритмічні</b>                                          |                                                                                                                                                               |               |           |
| брадилалія                                                                                      | тахілалія                                                                                                                                                     | заїкання      | полтерн   |
| <b>ППМ (порушення писемного мовлення): при писанні</b>                                          |                                                                                                                                                               |               |           |
| дисграфія                                                                                       |                                                                                                                                                               | дизорфографія |           |
| <b>ППМ (порушення писемного мовлення): при читанні</b>                                          |                                                                                                                                                               |               |           |
| дислексія                                                                                       |                                                                                                                                                               |               |           |
| Предмет обстеження поведінки як складової комплексної діагностики мовленнєвого розвитку         |                                                                                                                                                               |               |           |
| <b>Поведінка</b>                                                                                | активність, критичність, саморегуляція, дотримання соціальних норм; характер взаємодії з дорослими; нерівномірність, неадекватність, негативізм, агресивність |               |           |
| <b>Опори</b>                                                                                    | (В) – інструкцій, її деталізація, пояснення, навідні запитання.<br>(Е) – усмішка, прогладжування по руці, голові.                                             |               |           |

Рис.1.2. Класифікатор видів порушень мовленнєвого розвитку, критеріїв та опор дослідження поведінки дітей молодшого шкільного віку із мовленнєвими порушеннями (Щербакова І.М., Харченко Т.Г.) [47, с. 407].

Сидорко Т.В. досліджуючи соціальну поведінку дітей з порушеннями мовлення застерігає, що з порушення мовлення перешкоджають повноцінному спілкуванню дитини, формуванню у неї психологічної й соціальної готовності жити, працювати, бути морально стійкою, бути здатною до засвоєння соціальних норм розвитку й поведінки [35].

Стосовно специфіки спілкування дітей із з порушеннями мовлення зазначимо наступне. Мартиненко І.В. визначила спілкування як один із перших видів соціальної активності дитини, завдяки якому кожна дитина одержує інформацію необхідну для її індивідуального розвитку. Дослідниця визначає

спілкування як важливий засіб набуття дітьми знань і навичок, як засіб формування та розвитку індивідуально-типологічних особливостей дитини (насамперед здібності та характер) [24]. Саме тому, науковці визнають наявність специфічних рис спілкування й поведінка дітей з ООП, зокрема дітей з порушеннями мовлення, чия поведінка відрізняється від поведінки й спілкування інших дітей наявністю численних відхилень [2; 5; 8; 41].

Мартиненко І.В. визначає спілкування як складний ієрархічно організований процес. Цей процес полягає у обміні інформацією, у взаємодії учасників комунікації, за умови сформованості у останніх певних комунікативних навичок і вмінь [25].

Сєромаха Н.Є., Тищенко І.Д. проаналізувавши дослідження І. Марченко, Г. Гуровець Р. Левіної, Л. Спірової, Л. Халілової, Г. Чиркіної вказують на те, що серед дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення прослідковується схильність до стійких порушень комунікативного акту, що у свою чергу супроводжується емоційною нестійкістю на фоні загального недорозвиненням когнітивних процесів у таких дітей [34].

Рібцун Ю.В. звертає увагу на такі особливості дітей із порушеннями мовлення:

- обмеженість вербальних засобів спілкування, специфічними особливостями пізнавальної, рухової та особистісної сфер;
- загальна емоційна нестійкість (виснажуваність);
- слабкість мотиваційної основи будь-якої діяльності;
- слабкий вольовий самоконтроль;
- фрагментарність зорового й вербального сприймання інформації;
- моторна незграбність;
- недосконалість мисленнєвих операцій;
- дефіцит уваги до оформлення мовлення;
- недостатній словниковий запас;
- незрілість навичок мовленнєвого спілкування [32, с.140]

Серомаха Н.Є., Тищенко І.Д. провівши практичне дослідження особливостей комунікативної поведінки у молодших школярів із порушеннями мовлення зробили висновок, що у таких дітей присутні труднощі в організації власної комунікативної поведінки, які у свою чергу негативно позначаються на спілкуванні з оточуючими. Дослідники звертають увагу на порушення емоційного й поведінкового компонентів структури комунікативної поведінки дітей із порушеннями мовлення, зокрема це стосується потреби використовувати форми спілкування, встановлювати емоційний контакт, наявності або відсутності у дітей позитивної мотивації до спілкування. Основну причину несформованості комунікативних навичок у молодших школярів із порушеннями мовлення науковці вбачають у обмеженості мовленнєвих можливостей, нерозбірливості мовлення [34].

Якимчук Г.В. вважає причиною ускладнень у формуванні комунікативних навичок молодших школярів із порушеннями мовлення негативізм, надмірну образливість, дратівливість та агресивність дітей. Означені негативні тенденції впливають на самооцінку дітей, зокрема занижують її, порушують поведінку, роблять її розгальмованою або загальмованою [48].

Як слушно зауважують Серомаха Н.Є., Тищенко І.Д. ґрунтований аналіз комунікативної поведінки молодших школярів із порушеннями мовлення здатен довести, що у таких дітей спостерігаються серйозні труднощі в організації власної комунікативної поведінки, що негативно позначається на характері спілкування з іншими людьми [34].

В контексті наведених вище міркувань на особливу увагу заслуговують дослідження особливостей спілкування й поведінки дітей дошкільного та молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення (Мартиненко В.В., Грибова О.Є., Гриншпун Б.М., Соловйова Л.Г., Харитонova П.А., Чиркіна Г.В., Шипіцина Л.М.), у яких з'ясовано що недостатність вербальних засобів спілкування обумовлює появу таких особливостей: низький рівень мовленнєвої активності; незацікавленість в налагодженні мовленнєвих контактів,

дезорієнтація в нових ситуаціях спілкування [25]. Отже, на думку науковців, щоб зрозуміти специфіку поведінки дітей із порушеннями мовлення маємо зрозуміти загальні закономірності розвитку дітей цього віку, для цього маємо пам'ятати особливості спілкування й поведінки нормотипових дітей.

На увагу заслуговують дослідження професора Заброцького М.М., який аналізуючи психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку визначив поміж інших особливостей ті, що мають значущість в контексті нашого дослідження: 1) нерозвинутість довільної уваги; 2) зміни у мовленні пов'язані із вживанням різних форм слова та оволодінням мовленням писемним; збільшується словник, удосконалюється синтаксична структура мовлення, змінюється морфологічна структура писемного мовлення; 3) вдосконалення умінь керувати емоційними станами, за рахунок чого діти стають врівноваженими й стриманими [14].

Серомаха Н.Є., Тищенко І.Д. проаналізувавши ряд публікацій Н. Чередніченко, А. Савицький, І. Марченко, В. Тищенко, Ю. Коломієць, які були присвячені визначенню специфіки поведінки дітей із порушеннями мовлення, зробили висновок, щодо наявності у цих дітей специфічних особливостей. Зокрема мова йде про особливості пізнавального й особистісного розвитку, які перешкоджають повноцінній комунікативній поведінці й обумовлюють дезадаптацію та ізоляцію серед учнівського колективу [34].

Мартиненко І.В. узагальнюючи результати аналізу спеціальних психолого-педагогічних досліджень Алмазової О.О., Халілової Л.Б., Грибової О.Е, Гриншпуна Б.М., Ігнат'євої С.О., Ковшикова В.О, Макерової О., Соловйової Л.Г., Путкової Н.М., Сафонової Н.В., Федосєєвої О.Г., Чиркіної Г.В., Шипіциної Л.М. звертає увагу на такі особливості комунікативної діяльності дітей із порушеннями мовлення: низька потреба у спілкуванні з дорослими; нездатність орієнтуватися у спілкуванні; домінування негативізму; перевага ситуативно-ділової форми спілкування; нездатність до активної вербальної комунікації [25].

На нашу думку, найбільш ґрунтовне узагальнення специфічних особливостей спілкування й поведінки дітей із порушеннями мовлення наводить Якимчук Г.В., виокремлюючи залежно від рівня комунікативних порушень наступні типологічні групи дітей:

1) діти з нульовим ступенем фіксації на порушенні. Особливості: не помічають (ігнорують) недоліки власного мовлення; легко вступають у контакт з іншими людьми; домінують негативні переживання, пов'язані із мовленням;

2) діти із труднощами у процесі встановлення контакту з іншими людьми. Особливості: уникнення мовленнєвих контактів; схильність до поведінкового маскуванню мовленнєвих порушень, надмірної рухової активності; гостре переживання мовленнєвої недостатності;

3) діти із постійною фіксацією на своїх мовленнєвих невдачах. Особливості: емоційне напруження, виснаження, схильність до мовленнєвого негативізму, невпевненість у собі, домінування нав'язливих думок через страх перед мовленням, логофобічний мутизм (повна відмова від спілкування) [48].

Карпенко Є. посиляючись на дослідження В. Кузьменко пояснює дисгармонійний розвиток індивідуальності дитини із з порушеннями мовлення надмірним акцентуванням уваги на якомусь одному, або декількох аспектах розвитку, що обумовлює загальне гальмування розвитку (явище асинхронії). Зокрема Є. Карпенко зауважує, – дизонтогенез комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини провокує значні зміни на конативному рівні (поведінковому) [16], а Матющенко І.М. у свою чергу наводить такі ознаки дезадаптації: невпевненість; стан напруженості; наявність нейротичних проявів (тривожність, страх, депресію, агресивність) [26].

Симптомами дезадаптивної поведінки є: агресія по відношенню до людей і речей, надмірна активність, постійне фантазування, упертість, систематичні емоційні розлади, почуття власної неповноцінності, неадекватні фобії, підвищена збудливість і конфліктність, нездатність зосереджуватись на роботі, невпевненість у прийнятті рішень, неправдивість, надмірна похмурість і

незадоволеність, завищена самооцінка, постійні втечі зі школи та дому, смоктання пальців, гризіння нігтів, енурез, тремор рук і ніг [26].

Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. проаналізували відсутність упевненості в собі (невпевненість), науковці дійшли висновку, що це явище є значною психологічною проблемою. Невпевненість у собі виникає під впливом: негативних зовнішніх оцінок; порушеного образу Я; недооцінювання власних досягнень у порівнянні з іншими. «Дефіцит упевненості проявляється в агресивності чи невпевненій поведінці. Для агресивної поведінки характерна тенденція: висловлювати свої думки, почуття та бажання у формі вимог і наказів, звинувачень й образ; прагнення перекладати відповідальність за свої дії на інших; пригнічувати інші думки; стверджувати свою точку зору як визначальну у вирішенні проблем; робити вибір за інших» [22, с.213].

Діти молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення зазвичай передчувають у стані емоційного напруження. «Емоційна напруженість... характеризується таким ступенем емоційних реакцій, що обумовлює тимчасове зниження стійкості психічних процесів і працездатності» [22, с.199]. Напруженість посилює тривожність. «Тривожність...це схильність індивіда до переживання тривоги. Тривога – емоційний стан, який виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки та проявляється в очікуванні неблагополучного розвитку подій» [22, с.197].

Щербакова І.М., Харченко Т.Г. з'ясували що у молодших школярів тривожність є результатом фрустрації потреби в захищеності з боку найближчого оточення. Діти із мовленнєвими порушеннями фрустровані значно більше. У таких дітей рівень фрустрації потреби в захищеності обумовлюється, як мовленнєвими порушеннями, так і особливостями міжособистісних зав'язків з іншими [46].

Діти із з порушеннями мовлення мають специфічні особливості як в пізнавальному, так і в особистісному розвитку. Комплекс цих особливостей перешкоджає становленню у них повноцінної комунікативної поведінки, що, в свою чергу, може призводити до комунікативної дезадаптації, до шкільної

дезадаптації, до ізоляції в колективі однолітків. Для цих дітей характерним є «симптом недостатньої комунікабельності», який Мартиненко І.В. визначає як прагнення дитини до замкнутості, самоти, відсутність бажання й здатності до тривалих контактів з іншими дітьми [24].

Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. звертають увагу, «замкнута, похмура і невдоволена людина не отримує радості й співчуття від інших» [22, с.114]. Психологи з'ясували що в стані депресії більшість людей усвідомлюють, що інші не схвалюють їхню поведінку. Вони зауважують що стан депресії має когнітивний і поведінковий ефекти. Так спостерігається тенденція коли у людей схильних до депресії, будь-який стрес є пусковим механізмом до сумних переживань, зосередженості на собі, самозвинуваченні. Такі переживання провокують появу й домінування депресивного настрою [22]. Дослідниці Щербакова І.М., Харченко Т.Г. наголошують що у дітей із мовленнєвими порушеннями частіше спостерігається підвищена тривожність обумовлена технікою мовлення, яка є специфічною й індивідуальною на рівні кожної такої дитини [46].

Варто пам'ятати, що у молодших школярів із порушеннями мовлення процес адаптації характеризується певними особливостями, серед яких: тривожність, невротичні прояви, невпевненість у собі. [31, с.4]. Так, науковці звертають увагу, що людина, яка перебуває у стані стресу «...або знаходить рівновагу в ситуації, що склалась, і стрес не дає ніяких наслідків, або не адаптується до неї. Як наслідок цього можуть виникнути різні стани, а саме: фрустрація, агресія, тривожність тощо» [22, с.195-196].

Психологи визначають фрустрацію як стан пригніченості або тривоги. Це стан, який зазвичай виникає в наслідок неможливості досягнення мети. Фрустрація проявляється як агресія і тривожність. За спостереженнями Матющенко І.М. «...якщо дитина з порушенням мовлення не може успішно адаптуватися, у неї виникає стан напруженості: соматичної, психічної, соціальної, що є передумовою виникнення дезадаптації» [26].

Кардаш Н.О., Косарева О.І. пояснюють це тим, що діти із мовленнєвими порушеннями використовують і розуміють простіші засоби невербального спілкування, в той час як їх однолітки з нормою мовленнєвого розвитку користуються в процесі спілкування переважно мовленням [15].

Мартиненко І.В. посилаючись на дослідження Слинько О. зауважує, що діти з тяжким ступенем порушення мовлення найчастіше є ізольованими від групи однолітків, не беруть участь в іграх. Вони або замикаються в собі (депресивні), або демонструють негативізм, чим ще більше відштовхують від себе своїх однолітків [24].

Можна сказати що такі діти частіше ніж інші потрапляють до так званого «порочного кола депресії» [22, с.115] (див. рис.1.3.).

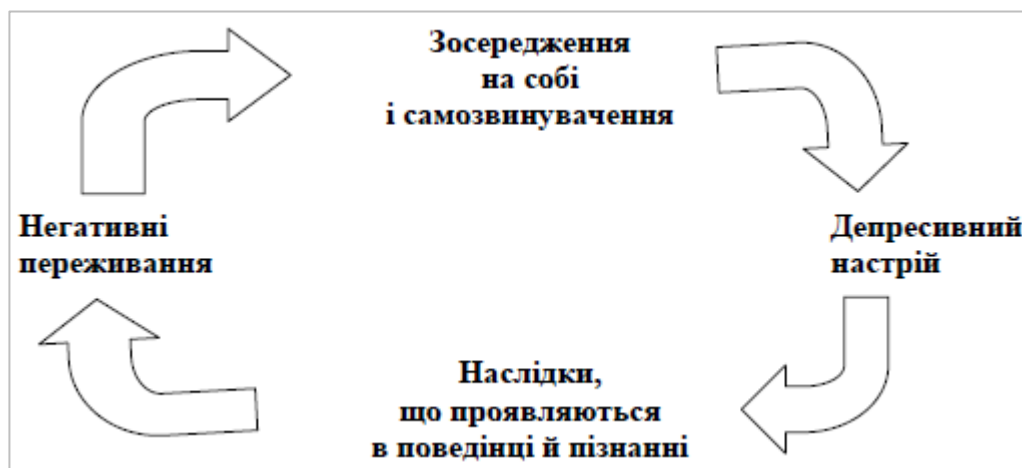


Рис.1.3. Порочне коло депресії [22, с.115].

На думку Заброцького М.М. основними причинами прояву афектних станів в цьому віці є: 1) неузгодженість між домаганнями дитини й можливостями їх задовольнити; 2) прагнення більш високої оцінки своїх особистісних якостей; 3) характер реальних взаємостосунків з людьми [14]. Заброцький М.М. застерігає, такі діти грубіянять, вдаються до порушень.

Психологи Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. розділяють поведінкові реакції у відповідь на стресові впливи на дві загальні форми змін поведінкової активності: активно-емоційне й пасивно-емоційне реагування. Активне реагування спрямоване на вираження екстремального фактора (агресії або втечі), а пасивне реагування спрямоване на його переживання (зменшення

рухової активності, відчуття заціпеніння або повної нерухомості. Відповідно адекватність стратегій поведінки яку обирає людина у стресових ситуаціях обумовлюється її адаптивними можливостями, особливостями сприйняття та оцінки нею вагомої для неї ситуації [22, с.193].

Спеціальне дослідження міжособистісних відносин дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку старшого дошкільного віку показало, що стан мовленнєвого розвитку є найважливішим чинником установаження міжособистісних відносин, а порушення мовлення впливає на соціометричний статус дитини в групі [24].

Аналізуючи поведінкові особливості дітей з порушеннями мовлення необхідно звертати увагу на наявність специфічних відмінностей обумовлених домінуючою півкулею. Діти молодшого шкільного віку у яких домінує ліва півкуля «...спираються переважно на смислову сторону мовлення та сприймають інформацію дискретно (від лат. *discretus* – поділений)... Діти з переважаючою правою півкулею частіше спираються на інтонаційну сторону мовлення та сприймають інформацію цілісно...» [33, с.108].

Відповідно у дітей із домінуванням лівої півкулі інформація перероблюється більш повільно, послідовно, із домінуванням слухового сприйняття, а у дітей із домінуванням правої півкулі інформація перероблюється швидко, цілісно, домінує зорове сприйняття [33, с.108].

Слід враховувати, що «дитина може демонструвати як незвичну та соціально несхвалювану поведінку (наприклад, розгойдування на стільці, голосні вокалізації, нав'язливі рухи), так і руйнівну (самоушкодження, розривання навчальних матеріалів, ламання меблів)» [37, с.138].

Колупаєва А.А., Таранченко О.М. характеризуючи три стилі навчання: кінестетично-тактильний (гаптичний), візуальний (зоровий), аудіальний (слуховий) наголошують, – кожна дитина має власний стиль навчання, сприйняття, діяльності, свій темперамент [19, с.90-93].

Задля попередження небажаної поведінки, а також задля визначення поведінки, яка потребує змін, необхідно звертати увагу на характеристики:

темп — як часто виникає така поведінка; тяжкість — наскільки сильна інтенсивність та шкода від неї; тривалість — скільки часу поведінка триває найчастіше [37, с.139].

Основними критеріями аналізу комунікабельності дітей із порушеннями мовлення мають бути: особливості вступу в контакт з дорослим; частота використання вербальних і невербальних засобів; наявність або відсутність зорового контакту, його тривалість у момент спілкування; ступінь комунікабельності, активність (слабка, достатня, надмірна), тощо [33, с.66].

Поведінка дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення має досліджуватися на основі аналізу таких компонентів як: адекватність, критичність, саморегуляція, дотримання соціальних норм; характер взаємодії із дорослими; нерівномірність, неадекватність, негативізм, агресивність, інертність [33, с.66]. При взаємодії із дітьми варто пам'ятати, що «невпевненість та агресивність — це не протилежні якості, а дві різні форми прояву дефіциту впевненості в собі» [22, с.213].

Отже, обмеженість вербальних засобів спілкування обумовлює у дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення стійкі порушення комунікативного акту. Основними симптомами дезадаптивної поведінки дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення: агресія, надмірна активність, упертість, емоційні розлади, почуття власної неповноцінності, неадекватні фобії, підвищена збудливість і конфліктність.

## ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ

На основі теоретичного аналізу вітчизняної й закордонної наукової літератури ми з'ясували, що діти молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення є особливою категорією, потребуючої своєчасно психолого-педагогічної допомоги й супроводу.

Встановлено, що мовленнєві порушення обумовлюють специфічний характер спілкування і поведінки дітей із порушеннями мовлення, що обмеженість вербальних засобів спілкування обумовлює появу стійких порушень комунікативного акту.

Низький рівень мовленнєвої активності є причиною незацікавленості дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення у налагодженні мовленнєвих контактів. Такі діти дезорієнтуються в нових ситуаціях спілкування.

Залежно від рівня комунікативних порушень виділяють наступні типологічні групи: діти з нульовим ступенем фіксації на порушенні; діти із труднощами у процесі встановлення контакту з іншими людьми; діти із постійною фіксацією на своїх мовленнєвих невдачах.

Специфічними симптомами дезадаптивної поведінки дітей із порушеннями мовлення є надмірна агресивність, активність, упертість, емоційна невірноваженість, конфліктність. Отже, дизонтогенез комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення провокує значні зміни на конативному рівні (поведінковому).

## РОЗДІЛ II.

### ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

#### **2.1. Організація, методичне забезпечення, опис методик дослідження. особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.**

З метою дослідження особливостей поведінки дітей з (далі: ОПДзПМ) ми провели емпіричне дослідження на базі Комунальна установа Сумська спеціалізована школа I-III ступенів № 29, м. Суми. Респонденти – 7 осіб (діти віком 7 – 8 років, учні молодших класів), із них 3 дівчинки та 4 хлопчика. Шестеро дітей (3 дівчинки та 3 хлопчика) мають фонетико-фонематичне недорозвинення (2 особи – ротацізм, 3 – парасигматизм); один хлопчик заїкуватий (невротичний вид заїкуватості).

Щоб досягти мети дослідження, виконати заплановані завдання ми підібрали три психодіагностичні методики:

- 1) Опитувальник «Діагностика і критерії оцінювання неконструктивної поведінки дітей» [6];
- 2) Анкета «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність» В.В. Бойко [12].
- 3) Тест «Тривожність» (Р.Темл, М.Доркі, В.Амен) [20].

Ми підготували анкетні листи для опитування батьків дітей та картинки проективної методики для діагностики дітей.

#### **Опис використаних методик.**

1. Опитувальник «Діагностика і критерії оцінювання неконструктивної поведінки дітей» [6].

Мета опитувальника. Опитувальник «Діагностика і критерії оцінювання неконструктивної поведінки дітей» дозволяє дослідити особливості поведінки

дітей, задля чого заповнюється бланк опитувальника (Див. Додаток А, Табл. А.1).

Обробка результатів. При обробці результатів експериментатор визначає за номерами властивостей тип поведінки:

Конформна – 1, 7, 13, 19, 25, 31, 37.

Протестна – 2, 8, 14, 20, 26, 32, 38.

Імпульсивна – 3, 9, 15, 21, 27, 33, 39.

Демонстративна – 4, 10, 16, 22, 28, 34, 40.

Недисциплінована – 5, 11, 17, 23, 29, 35, 41.

Агресивна – 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42 [6].

Навпроти кожної зазначеної зліва характеристики експериментатор відзначає, властива вона дитині чи ні. Результати аналізуються за допомогою спеціального ключа, поданого в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Ключ для підрахунку балів

| Тип поведінки    | Номера характеристик      | Бали |
|------------------|---------------------------|------|
| Конформна        | 1, 7, 13, 19, 25, 31, 37  |      |
| Протестна        | 2, 8, 14, 20, 26, 32, 38  |      |
| Імпульсивна      | 3, 9, 15, 21, 27, 33, 39  |      |
| Демонстративна   | 4, 10, 16, 22, 28, 34, 40 |      |
| Недисциплінована | 5, 11, 17, 23, 29, 35, 41 |      |
| Агресивна        | 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42 |      |

При обробці отриманих результатів слід враховувати, що якщо з будь-якого типу неконструктивної поведінки з семи характеристик відзначені 4 і більше (тобто в сумі виходить 12-21 бал), експериментатор має зробити висновок, що даний тип поведінки дитині притаманний, і вписати цей тип в ліву колонку таблиці А.1 Додаток А.

Кожен властивий дитині тип неконструктивної поведінки оцінюється за допомогою наступних критеріїв.

Частота такої поведінки:

- Кілька разів в день - 5 балів.
- Один раз в день - 4 бали.
- Декілька разів на тиждень - 3 бали.
- Один раз на тиждень - 2 бали.
- Один раз на місяць і рідше - 1 бал.

Відповідний бал заноситься в таблицю 2.2. в графу «частота».

Тривалість - критерій часу - вказує на те, як така поведінка з'явилася, і як довго присутня в репертуарі дитини [6]:

- Рік і довше - 5 балів
- Півроку - 4 бали
- Два - три місяці - 3 бали
- Три - чотири тижні - 2 бали
- Кілька днів - 1 бал

Відповідний бал заноситься в таблицю 2.2. в графу «тривалість».

Ступінь тяжкості свідчить про те, наскільки негативний вплив неконструктивної поведінки на загальний розвиток дитини і до яких небажаних наслідків це призводить (кожен параметр оцінюється 1 бал) [6]:

- Знижується продуктивність на заняттях;
- З'являються негативні якості особистості, риси характеру;
- Погіршується фізичне самопочуття, виникають проблеми зі здоров'ям;
- Не складаються взаємини з однолітками;
- Загострюються взаємини з дорослими.

Сумарний бал заноситься в графу «ступінь» таблиці 2.2.

Ситуаційна специфічність:

- Поведінка від ситуації не залежить - 5 балів.
- Поведінка виникає в декількох схожих ситуаціях - 3 бали.
- Поведінка виникає завжди в одній і тій же ситуації - 1 бал.
- Відповідний бал заноситься в графу «ситуаційна специфічність».

Таблиця 2.2.

| Тип<br>неконструктивної<br>поведінки | Критерії оцінювання |            |         |                             |
|--------------------------------------|---------------------|------------|---------|-----------------------------|
|                                      | Частота             | Тривалість | Ступінь | Ситуаційна<br>специфічність |
|                                      |                     |            |         |                             |

Заповнивши таблицю 2.2, експериментатор аналізує всі вищеназвані критерії, підраховуючи сумарний бал, і робить висновки щодо необхідності надання дитині психолого-педагогічної допомоги [6]:

– 15-20 балів – дитині терміново необхідна кваліфікована психолого-педагогічна допомога;

– 10-14 балів – дитину доцільно включити в корекційну роботу. Вона вже знаходиться в «групі ризику» і велика ймовірність, що неконструктивна поведінка може закріпитися, якщо не буде вжито своєчасних заходів.

– 4-9 балів – швидше за все, порушення поведінки – явище тимчасове, вікове або ситуативне. Перш ніж залучати таких дітей в корекційну допомогу, необхідно, в першу чергу, створити їм психологічно комфортні умови, продовжуючи при цьому уважно спостерігати за динамікою їх поведінки.

2. Анкета «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність», автор В.В. Бойко [12, с.7-8].

Мета: виявити у поведінці дитини ознаки агресивної поведінки.

В анкеті використовується подвійна п'ятибальна шкала по частоті проявів та ступенем вираженості, тому цей метод дозволяє виявляти явні ознаки агресивної поведінки. Для цього необхідно розрізняти поняття «агресія» і «агресивність», «гіперактивність» та «комунікативна толерантність» для визначення причин і цілей небажаної поведінки. Агресивність вважається відносно стійкою властивістю особистості, вираженою в готовності до агресії, а також в схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як ворожу. Гіперактивність – це надмірна безцільна рухова активність, непосидючість, в ситуаціях, що вимагають відносного спокою. Комунікативна толерантність – характеризується як терпимість, поблажливість, що проявляється в спілкуванні з оточуючими і показує, в якому ступені людина витримує суб'єктивно

недоречні для неї індивідуальні особливості партнерів по взаємодії – їх неприємні або відразливі психічні стани, їх негативні особистісні якості, їх вчинки, звички, чужі стилі поведінки і стереотипи мислення [12].

Анкетний лист (Додаток Б. Таблиця Б.1) «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність» заповнюється наступним чином. У табл. Б.1 (Див. Додаток Б) напроти кожної ознаки в графі «інтенсивність» слід поставити цифру від 0 до 4, відповідну вираженості ознаки (0 – немає зовсім; 1 – слабо виражена; 3 – виражено значно; 4 – виражено надмірно). Точно так само і в графі «частота» треба поставити цифру від 0 до 4, відповідну частоті прояву даної ознаки (0 – не буває; 1 – дуже рідко; 2 – часом часто; 3 – дуже часто; 4 – постійно, завжди).

Підрахунок балів заповненої анкети:

а) ознаки, які визначаються в 1 бал, не враховуються в оцінці поведінки, але можуть враховуватися в динаміці особистісного зростання;

б) комунікативна толерантність («т») оцінюється по сумі ознак (п. 2, 3, 6, 8, 18, 20);

в) розлад поведінки діагностується, якщо дитина набирає 4 бали за «інтенсивністю» і 3 – 4 бали за «частотою» прояву хоча б однієї ознаки з основних (п. 1, 5, 7, 10, 11, 15, 16, 17) при тривалості розладу не менше 6 місяців;

г) загальний підрахунок балів агресивності не включає суму балів по гіперкінетичному розладу («г»), для виключення гіпердіагностики; підраховуються всі бали (за винятком пунктів з кодом «г» і оцінених в 1 бал) і переводяться з "сирих" в нормовані шляхом ділення на 2;

д) гіперкінетичний розлад (за умови виникнення в перші 8 років життя, і такий що проявляється не тільки в школі, але і вдома) діагностується за трьома кардинальними ознаками (п. 21, 22, 23); при цьому загальний бал за шкалою гіперактивність («г») повинен складати не менше 17 балів;

е) гіперкінетичний розлад поведінки діагностується, якщо поєднуються загальні критерії гіперкінетичних розладів з критеріями розладу поведінки.

Якщо дитина набирає 17 балів і більше за трьома останніми ознаками, то у неї можна відзначити гіперактивність.

За запропонованою анкетой можна швидко визначити рівень комунікативної толерантності (КТ): чим більше балів, тим нижче рівень КТ. Максимальний бал за 6 ознаками з кодом т дорівнює 48. Таким чином, рівні КТ діляться: на високий рівень КТ – 0 – 16 балів; середній рівень КТ – 16 – 32 балів; низький рівень КТ – 32 – 48 балів.

За шкалою інтенсивності агресивної поведінки визначаються рівні агресивності по балам (Таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Шкала інтенсивності агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку

| Рівні агресивності | Позначення агресивності   | Кількість балів |
|--------------------|---------------------------|-----------------|
| Низький            | Субнормальна агресивність | 0 – 6           |
| Середній           | Нормальна агресивність    | 7 – 14          |
|                    | Помірно-захисна агресія   | 15 – 29         |
| Високий            | Гіпертрофована агресія    | 30 – 40         |
|                    | Брутальна агресія         | 41 та вище      |

Тест «Тривожність» (Р.Темл, М.Доркі, В.Амен) [21, С. 106-115].

Мета тестування: виявити рівень тривожності дитини.

Обладнання. Стимульний матеріал (Додаток В), а саме серія малюнків із 14 картинок у двох варіантах: для дівчат (Додаток В Рис. В.1, В.2, В.3) і для хлопців (Додаток В Рис. В.3 2-3 рядок, Рис. В.4, Рис. В.5). Кожен малюнок сюжетно передає типову для життя дитини ситуацію.

Інструкція. «Подивись уважно на картинку. Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини – сумне чи веселе? Вибери».

Вибір дитиною відповідного обличчя і її словесних висловлювань фіксується у спеціальному протоколі.

Інтерпретування результатів: Потрібно здійснити кількісний та якісний аналіз інформації, зафіксованої у протоколі.

Якісний аналіз передбачає уважне вивчення висловлювань дитини, що фіксуються у другому стовпчику спеціального протоколу до тесту «Тривожність» (Додаток Г, Табл. Г.1).

На основі такого аналізу робляться висновки про емоційний досвід спілкування дитини з людьми, які її оточують, і той слід, який цей досвід залишив у душі дитини. Особливо високе проєктивне значення щодо цього мають малюнки серії 4, 6, 14 та 2, 7, 9, 11. Діти, які дають нечіткі пояснення до цих малюнків, з більшою ймовірністю одержать високий ІТ (індекс тривожності).

Кількісний аналіз може бути виражений як у балах, так і у відсотках.

$$IT = (\text{кількість емоційно-негативних виборів} / 14) \times 100 \%$$

Рівні ІТ визначаються за наступними критеріями:

- Слабкий - бали - 0-1; ІТ - 0-7,2 %.
- Середній - бали - 2-5; ІТ - 14,3-35,7 %.
- Добрий - бали - 6-7; ІТ - 42,9-50 %.
- Високий - бали - 8 і більше; ІТ - 57,1 % і більше.

## **2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.**

З метою визначення у респондентів ознак неконструктивної поведінки (їх наявності, або відсутності) нами було проведено опитування батьків дітей за допомогою опитувальника «Діагностика і критерії оцінювання неконструктивної поведінки дітей» [6]. Бланк опитувальник представлено в Додатку А, Табл. А.1. Отримані в результаті діагностики кількісні показники представлено у Табл. Д.1 Додаток Д. Проаналізувавши отримані результати ми узагальнили їх у вигляді таблиці (Табл. 2.4).

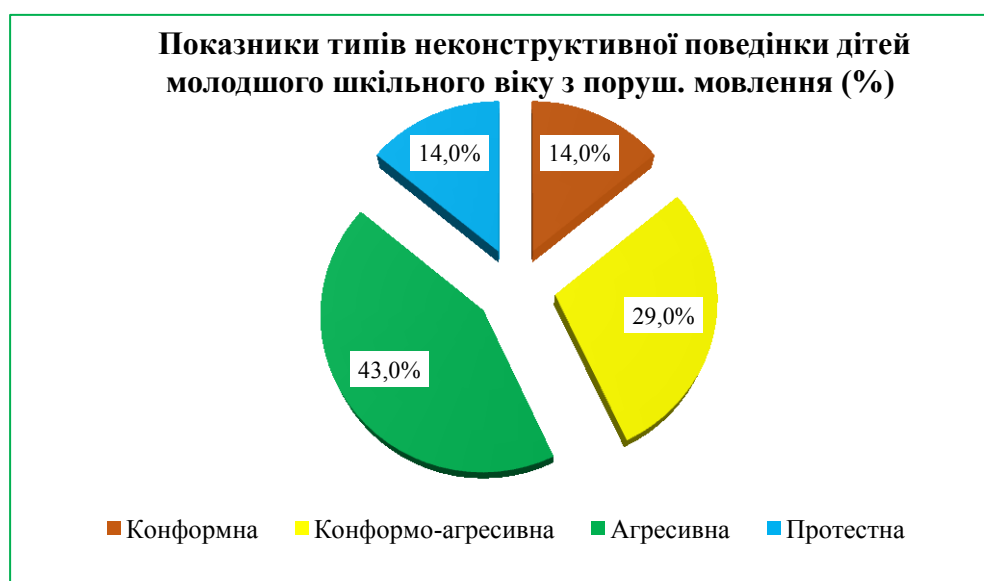
**Таблиця 2.4**

Типи неконструктивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку з ТПМ

*N=7*

| Тип поведінки    | Надія | Славко | Микита | Світлана | Олексій | Дмитро | Тетяна |
|------------------|-------|--------|--------|----------|---------|--------|--------|
| Конформна        | 3     | 2      | 3      | 3        | 2       | 3      | 1      |
| Протестна        | 2     | 2      | 2      | 2        | 3       | 4      | 3      |
| Імпульсивна      | 2     | 3      | 1      | 1        | 3       | 2      | 2      |
| Демонстративна   | 2     | 3      | 2      | 1        | 4       | 2      | 3      |
| Недисциплінована | 1     | 3      | 2      | 1        | 3       | 3      | 2      |
| Агресивна        | 3     | 6      | 3      | 2        | 6       | 3      | 5      |

Нами було встановлено що для учнів характерні наступні форми поведінки: конформна – 1 особа (14%); конформно-агресивна – 2 особи (29%); агресивна – 3 особи (43%); протестна – 1 особа (14%). Для більшої наочності ми представили отримані результати у вигляді кругової діаграми (Рис.2.1.)



**Рисунок 2.1.** – Показники (у %) типів неконструктивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Ми визначили особливості характерних для дітей типів неконструктивної поведінки, а саме частоту, тривалість, ступінь і ситуативну специфічність форм неконструктивної поведінки й підраховували сумарний бал вказаних критеріїв, що дозволило визначити дітей, які потребують психолого-педагогічної допомоги, результати представлено у табл.2.5.

Таблиця 2.5.

Особливості неконструктивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення

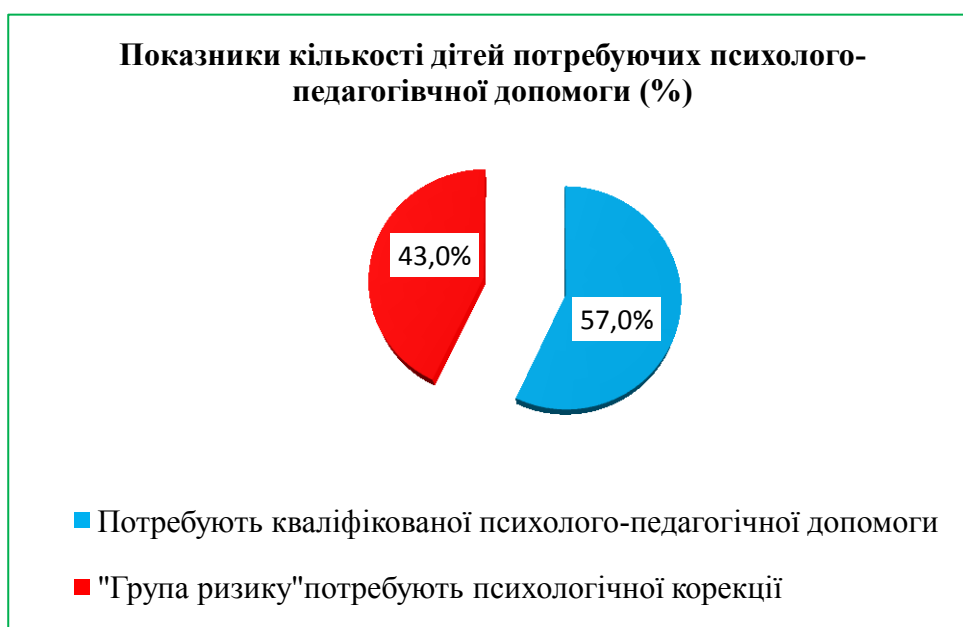
N=7

| Прізви.  | Тип НП              | Критерії оцінювання |            |         |                          | Сумарний бал |
|----------|---------------------|---------------------|------------|---------|--------------------------|--------------|
|          |                     | Частота             | Тривалість | Ступінь | Ситуаційна специфічність |              |
| Надія    | Комформно-агресивна | 3                   | 5          | 3       | 3                        | 14           |
| Славко   | Агресивна           | 5                   | 5          | 4       | 5                        | 19           |
| Микита   | Комформно-агресивна | 3                   | 5          | 3       | 3                        | 14           |
| Світлана | Комформна           | 3                   | 5          | 2       | 3                        | 13           |
| Олексій  | Агресивна           | 5                   | 5          | 4       | 5                        | 19           |
| Дмитро   | Протестна           | 4                   | 5          | 3       | 3                        | 15           |
| Тетяна   | Агресивна           | 5                   | 5          | 4       | 3                        | 17           |

Сумарний бал за основники критеріями оцінювання форм неконструктивної поведінки учнів ми інтерпретували наступним чином:

- 15-20 балів – діти потребують термінової кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги (4 учня (57%): Дмитро, Тетяна, Олексій, Славко);
- 10-14 балів – діти «групи ризику», які потребують корекційної роботи (3 учні (43%): Світлана, Надія, Микита).

Показники дітей з неконструктивною поведінкою молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення, які потребують психолого-педагогічної допомоги для більшої наочності представлено у вигляді діаграми (Рисунок 2.2).



**Рисунок 2.2.** – Показники (у %) кількості дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення, що потребують психолого-педагогічної допомоги.

За допомогою анкетування за анкетною «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність» В.В. Бойко [12] ми визначили комунікативну толерантність, агресивність та наявність таких поведінкових розладів, як гіперактивність. Бланки анкети представлено у Додатку Б Табл. Б.1.

Кількісні результати зафіксовано у Таблиці Е.1 Додаток Е.

Аналіз отриманих результатів дозволив нам з'ясувати рівні комунікативної толерантності респондентів (див. табл. 2.6).

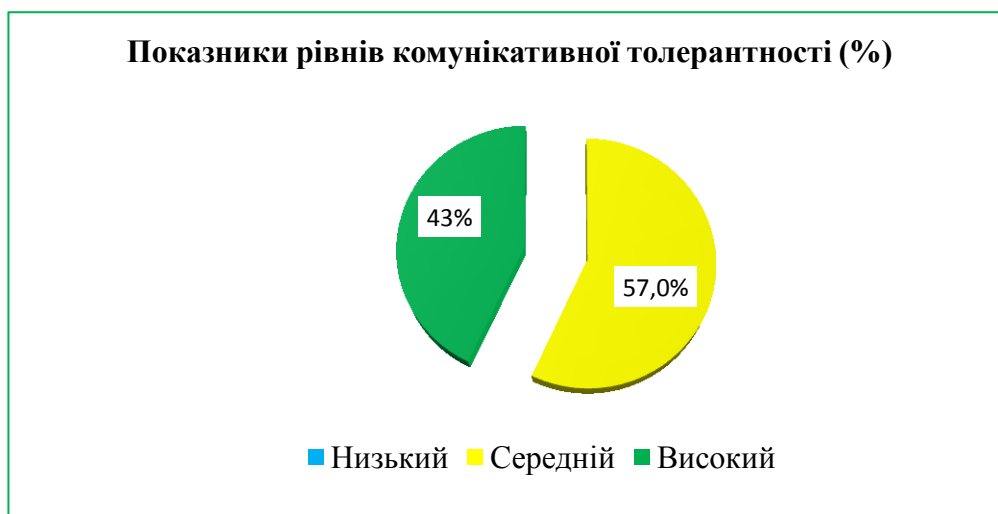
**Таблиця 2.6.**

Рівні комунікативної толерантності дітей  
молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення (%)

*N*=7

| Рівні комунікативної толерантності | Бали        | Респонденти абсол. (%) |
|------------------------------------|-------------|------------------------|
| Низький                            | 32-48 балів | 0 %                    |
| Середній                           | 16-32 балів | 4 (57%)                |
| Високий                            | 0-16 балів  | 3 (43%)                |

Рівні комунікативної толерантності дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення для більшої наочності ми представили у вигляді кругової діаграми (див. рис 2.3).



**Рисунок 2.3.** – Показники (у %) рівнів комунікативної толерантності дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Аналізуючи результати представлені у Табл. Е.1 Додаток Е ми з'ясували домінування серед дітей середнього рівня прояву агресивної поведінки. Ми визначили що 7 (100%) дітей схильні до прояву середнього рівня агресивності, а саме нормальної агресивності (середній рівень агресивності) – 2 (29%); помірно-захисна агресивність (середній рівень агресії) – 5 (71%). Результати представлено у вигляді таблиці 2.7.

**Таблиця 2.7.**

Рівні агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення

*N=7*

| Рівні агресивності | Позначення агресивності   | Респонденти абсол. (%) |
|--------------------|---------------------------|------------------------|
| Низький            | Субнормальна агресивність | 0 %                    |
| Середній           | Нормальна агресивність    | 2 (29%)                |
|                    | Помірно-захисна агресія   | 5 (71%)                |
| Високий            | Гіпертрофована агресія    | 0 %                    |
|                    | Брутальна агресія         | 0 %                    |

Як видно з таблиці 2.7 переважна більшість дітей вдається до проявів помірно-захисної агресивності. Для більшої наочності результати представлено у вигляді кругової діаграми (рис. 2.4).



**Рисунок 2.4.** – Показники (у %) агресивності дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення

Кількісний аналіз отриманих результатів представлений у Табл. Е.1 Додаток Е дозволив визначити рівень комунікативної толерантності учнів (РКТ), наявність розладів поведінки (РП), рівні агресивної поведінки (РАП) (Табл. 2.8).

**Таблиця 2.8.**

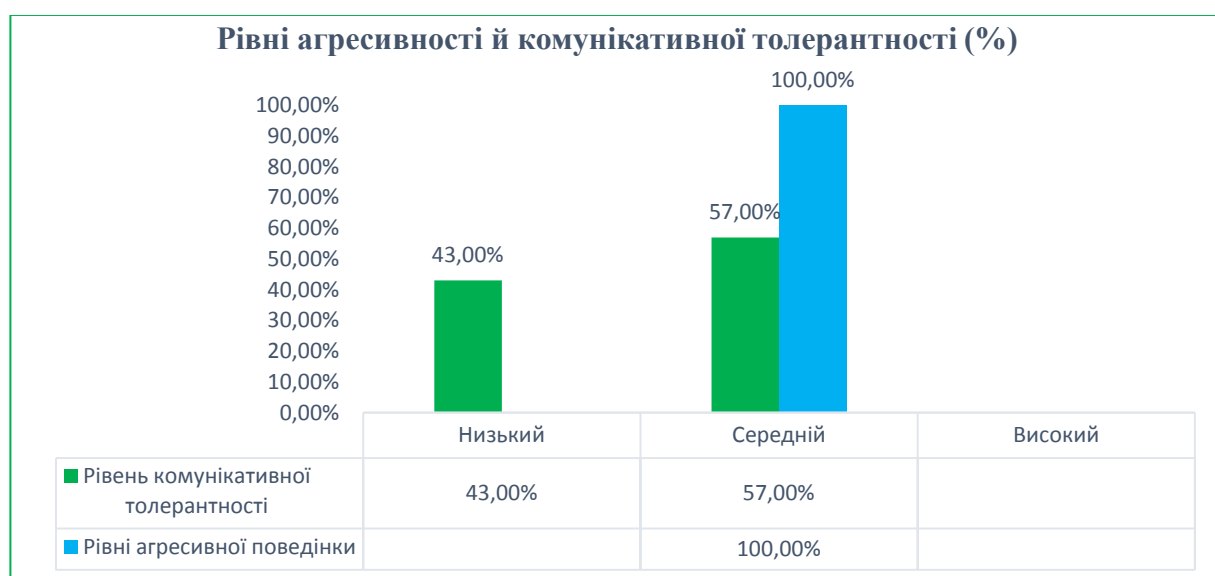
Результати анкетування за анкетною «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність»

*N=7*

| Ознаки поведінки | Надія | Славко | Микита | Світлана | Олексій | Дмитро | Тетяна |
|------------------|-------|--------|--------|----------|---------|--------|--------|
| РКТ              | с/р   | н/р    | с/р    | с/р      | н/р     | с/р    | н/р    |
| РП               | РП    | РП     | РП     | РП       | РП      | РП     | РП     |
| РАП              | НА    | П-зА   | П-зАг  | НА       | П-зА    | П-зА   | П-зА   |

де: РКТ – рівень комунікативна толерантність (с/р – середній рівень; н/р – низький рівень); РП – розлад поведінки; РАП – рівні агресивної поведінки (НА- нормальна агресивність, П-зА – помірно-захисна агресивність).

Отже, можна зробити висновок 100% дітей мають середній рівень агресивності, із них 2 учнів проявляють нормальну агресивність 29%, 5 учнів схильні до проявів помірно-захисної агресії 71%. Відповідно дітей із низьким та високими рівнями агресивності ми не виявили. Результати представлено у вигляді гістограми (Рис. 2.5).



**Рисунок 2.5.** – Рівнів агресивності й комунікативної толерантності дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення (у %)

Наступним етапом нашого дослідження було з'ясування рівня тривожності дітей. З метою визначення рівня тривожності дітей ми провели дослідження за допомогою проективної методики, а саме тесту «Тривожність» (Р.Темл, М.Доркі, В.Амен) [21]. Набір стимульного матеріалу (малюнків) представлено у Додатку В (Рис. В.1, В.2, В.3, В.4, В.5).

Ми ознайомили кожну дитину із серією малюнків (Додаток В). Серія малюнків була представлена 14 картками: для дівчат (Додаток В Рис. В.1, В.2, В.3. перший рядок) і для хлопців (Додаток В Рис. В.3 2-3 рядки, Рис. В.4, Рис. В.5). Кожну дитину ми просили уважно подивитися на картинку (показували картинку по черзі у встановленому порядку) й підібрати для дитини обличчя (сумне або веселе). Ми фіксували кількість виборів, їх якість.

Критерієм для якісного аналізу малюнків представлених у Додатку В була загальноприйнята класифікація карток на емоційно позитивні, емоційно нейтральні та емоційно негативні, а саме:

- малюнок 1 ( діти граються) – емоційно позитивна ситуація;
- малюнок 2 (дитина й мати з немовлям) – нейтральна ситуація;
- малюнок 3 (дитина як об'єкт агресії) – емоційно негативна ситуація;
- малюнки 4 (дитина вдягається) – нейтрально-побутова ситуація;
- малюнок 5 (дитина грається з матір'ю) – емоційно позитивна ситуація;
- малюнок 6 (дитина грається сама) – нейтральна ситуація;
- малюнки 7 (дитина умивається) – нейтральна побутова ситуація;
- малюнок 8 (мати сварить дитину) – емоційно негативна ситуація;
- малюнок 9 (дитина й батько, який грається з малюком) – нейтральна ситуація;
- малюнок 10 (ситуація суперництва) – емоційно негативна ситуація;
- малюнок 11 (збирання іграшок) – емоційно нейтральна ситуація;
- малюнок 12 (ізоляція, ігнорування дитини іншими дітьми) – емоційно негативна ситуація;
- малюнок 13 (дитина з батьками) – емоційно позитивна ситуація;

– малюнок 14 (дитини приймає їжу) – нейтральна побутова ситуація.

Результати анкетування за анкетною «Тривожність» представлено у Табл. Ж.1 Додаток Ж.

Кількісний аналіз отриманих результатів дозволив визначити ІТ (індекс тривожності) кожної дитини. Задля цього кількість емоційно-негативних виборів ми поділили на 14, та помножили отриманий добуток на 100%. Кількісний аналіз ІТ був виражений як у балах, так і у % (Див. табл. 2.9).

**Таблиця 2.9.**

Показники рівнів тривожності дітей  
молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення

*N=7*

| Рівні тривожності | Кількість негативних виборів респондентів (абсол.) |        |        |          |         |        |        |
|-------------------|----------------------------------------------------|--------|--------|----------|---------|--------|--------|
|                   | Надія                                              | Славко | Микита | Світлана | Олексій | Дмитро | Тетяна |
| Низький           | -                                                  | -      | -      | -        | -       | -      | -      |
| Середній          | -                                                  | -      | -      | 4        | -       | -      | -      |
| Вище середнього   | 6                                                  | -      | 7      | -        | -       | 6      | -      |
| Високий           | -                                                  | 8      | -      | -        | 12      |        | 10     |

Як видно з таблиці 2.9 троє учнів мають високий рівень тривожності. Відповідно до класифікації рівнів індексу тривожності (на основі отриманих балів) представленого у таблиці ми отримали можливість впевнитись, що серед дітей відсутні діти із низьким рівнем тривожності.

**Таблиця 2.10.**

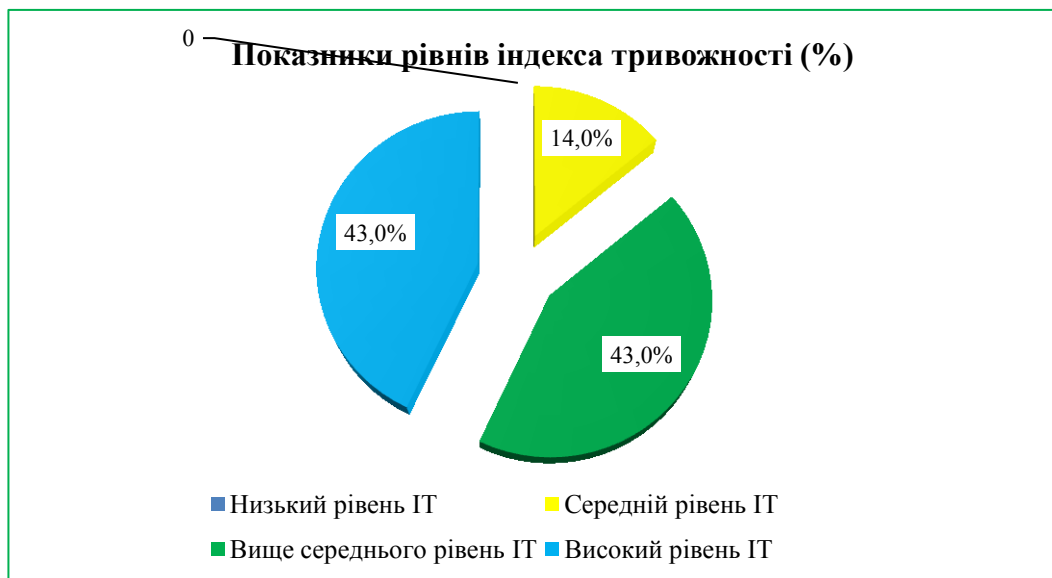
Показники рівнів індексу тривожності дітей  
молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення

*N=7*

| Рівні індексу тривожності | Бали             | Респонденти абсол. (%) |
|---------------------------|------------------|------------------------|
| Низький                   | 0-1 балів        | 0                      |
| Середній                  | 2-5 балів        | 1 (14%)                |
| Вище середнього           | 6-7 балів        | 3 (43 %)               |
| Високий                   | 8 і більше балів | 3 (43 %)               |

Ми визначили що шість учнів мають високий та вище середнього рівень індексу тривожності (відповідно по 43%), один учень має середній рівень

індексу тривожності (14%). Для більшої наочності ми представили результати у вигляді кругової діаграми (див. рис. 2.6).



**Рисунок 2.6.** – Показники рівнів індексу тривожності дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення (у %)

Окрему увагу ми звернули на якісний аналіз висловлювань дітей в момент обирання обличчя для малюнків. По-перше, ми фіксували ХВД (характер висловлювань дитини) з точки зору чіткості, нечіткості висловлювань, або повної відмови від висловлювань.

Зафіксовано наступний ХВД ( характер висловлювань дітей):

- 1) «ЧВ» – чіткі висловлювання: Надія – 9; Славко – 10; Микита – 10; Світлана – 8; Олексій – 14; Дмитро – 10; Тетяна – 13.
- 2) «Нч» – нечіткі висловлювання: Надія – 5; Славко – 4; Микита – 4; Світлана – 6; Олексій – 0; Дмитро – 4; Тетяна – 1.
- 3) «В» – відмови відповідати – 0 випадків.

Під чіткістю висловлювань ми мали на увазі здатність дитини словом передати позитивну або негативну атмосферу малюнку, виразу обличчя. Враховуючи що респондентами є діти із порушеннями мовлення, критерій «чіткість висловлювання» на нашу думку слід сприймати саме так. Окремо ми підраховували кількість виборів, які робили респонденти. Для якісного аналізу нас цікавила кількість негативних виборів, тобто вибори СО (сумне обличчя).

Зафіксовані наступні ВД (вибір дитини) обличчя:

1) «ВО» – веселе обличчя: Надія – 8; Славко – 6; Микита – 7; Світлана – 10; Олексій – 2 ; Дмитро –7 ; Тетяна –4.

2) «СО» – сумне обличчя: Надія – 6; Славко – 8; Микита – 7; Світлана – 4; Олексій – 12 ; Дмитро –7 ; Тетяна –10.

Проаналізувавши висловлювання дітей ми визначили їх емоційний досвід спілкування. Емоційний досвід спілкування визначався за загальним негативним або позитивний емоційним тоном висловлювання дитини. Ми встановили наявність як емоційно позитивних, так і емоційно негативних висловлювань. На окрему увагу заслуговує факт наявності емоційно нейтральних висловлювань.

Емоційний характер висловлювань респондентів:

1) «ЕПВ» (емоційно позитивні висловлювання): Надія – 5; Славко – 2; Микита – 7; Світлана –4; Олексій – 2; Дмитро –4 ; Тетяна –3.

2) «ЕНЕВ» (емоційно негативні висловлювання): Надія – 4; Славко – 6; Микита – 7; Світлана –4; Олексій – 12; Дмитро –5; Тетяна –10.

3) «ЕНВ» (емоційно нейтральні висловлювання): Надія – 5; Славко – 4; Микита – 0; Світлана –6; Олексій – 0; Дмитро –4; Тетяна –1.

Результати якісного аналізу характеру висловлювань дітей у момент вибору обличчя ми зафіксували у табл. 2.11.

**Таблиця 2.11.**

Результати аналізу емоційного досвіду респондентів, кількості виборів, індексу та рівня тривожності (абсол. / %)

*N=7*

| Критерії<br>аналізу | Надія    |      | Славко   |      | Микита   |    | Світлана   |     | Олексій  |      | Дмитро   |      | Тетяна   |      |
|---------------------|----------|------|----------|------|----------|----|------------|-----|----------|------|----------|------|----------|------|
|                     | ХВД      | ВД   | ХВД      | ВД   | ХВД      | ВД | ХВД        | ВД  | ХВД      | ВД   | ХВД      | ВД   | ХВ       | ВД   |
| ЕДС<br>к-ть ВД      | ЕДС<br>+ | 6    | ЕДС<br>- | 8    | ЕДС<br>- | 7  | ЕДС<br>+/- | 4   | ЕДС<br>- | 12   | ЕДС<br>- | 6    | ЕДС<br>- | 10   |
| ІТ%                 |          | 42,9 |          | 57,1 |          | 50 |            | 28, |          | 85,7 |          | 42,9 |          | 71,4 |
| Рівень              | П        | Д    | Н        | В    | Н        | Д  | Нейт       | С   | Н        | В    | Н        | Д    | Н        | В    |

де: ХВД – характер висловлювань дитини (ЧВ «+» – чіткі висловлювання; Нч «-» – нечіткі висловлювання; В – відмові відповідати); ВД – вибір дитини (ВО – веселе обличчя;

СО – сумне обличчя); ЕДС – емоційний досвід спілкування; позитивні висловлювання; ІТ – індекс тривожності; Рівень: П (помірний), Д (достатній), Н (низький), В (високий), Нейт (нейтральний).

Проаналізувавши дані табл. 2.11, а також табл. Ж.1 Додаток Ж ми визначили особливості висловлювань дітей й представили результати кількісного аналізу у вигляді табл. 2.12, де у % співвідношенні зафіксували характер чіткості висловлювань дітей, їх вибір та емоційних характер висловлювань.

**Таблиця 2.12.**

Показники чіткості висловлювань, вибір та емоційних характер висловлювань дітей за методикою «Тривожність»

*N=7*

| Респондент | Характер висловлювань |         |    | Вибір дитини |          | Емоційний характер висловлювань |          |         |
|------------|-----------------------|---------|----|--------------|----------|---------------------------------|----------|---------|
|            | ЧВ                    | Нч      | ВВ | ВО           | СО       | ЕПВ                             | ЕНеВ     | ЕНВ     |
| Надія      | 9 (64%)               | 5 (36%) | 0  | 8 (57%)      | 6 (42%)  | 5 (36%)                         | 4 (28%)  | 5 (36%) |
| Славко     | 10 (72%)              | 4 (28%) | 0  | 6 (42%)      | 8 (57%)  | 2 (%)                           | 6 (42%)  | 4 (28%) |
| Микита     | 10 (72%)              | 4 (28%) | 0  | 7 (50%)      | 7 (50%)  | 7 (50%)                         | 7 (50%)  | 0       |
| Світлана   | 8 (57%)               | 6 (42%) | 0  | 10 (72%)     | 4 (28%)  | 4 (28%)                         | 4 (28%)  | 6 (42%) |
| Олексій    | 14 (%)                | 0       | 0  | 2 (%)        | 12 (%)   | 2 (%)                           | 12 (%)   | 0       |
| Дмитро     | 10 (72%)              | 4 (28%) | 0  | 7 (50%)      | 7 (50%)  | 4 (28%)                         | 5 (36%)  | 4 (28%) |
| Тетяна     | 13 (93%)              | 1 (7%)  | 0  | 4 (28%)      | 10 (72%) | 3 (21%)                         | 10 (72%) | 1 (7%)  |

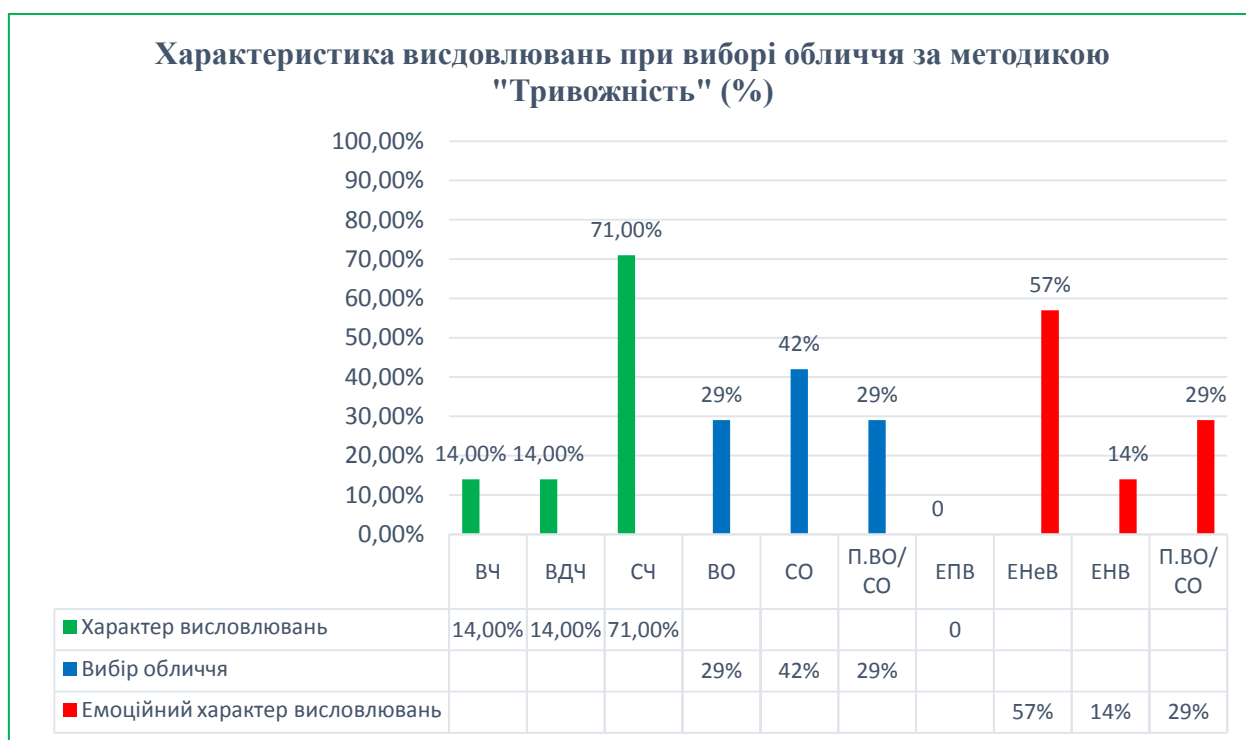
В ході опитування всі діти дали чіткі висловлювання. Ми з'ясували рівень чіткості відповідей: високий рівень - 14 чітких відповідей – 1 дитина (14% респондентів); достатньо високий – 13-12 чітких відповідей – 1 дитина (14% респондентів); вище середнього – 10-11 чітких відповідей – 3 дитини (43% респондентів); середній рівень – 7-9 чітких відповідей – 2 дитини (29% респондентів); нижче середнього – 6-5 чітких відповідей – 0; низький – 4-3 чітких відповідей – 0; дуже низький – 1-2 чітких відповідей – 0.

Високий рівень чіткості відповідей – 1 дитина (14%). Чіткі відповіді достатньо високого рівня чіткості – 1 дитина (14%). Переважна більшість дітей, а саме 5 чоловік (71%) давали (середній, вище середнього рівні чіткості відповідей).

Ми порівняли кількість виборів веселих й сумних обличь, які зробила кожна дитина й дійшли висновку щодо наявних переваг у виборах дітьми обличь. Так ми зсували що серед виборів спостерігається наступна тенденція: переважає вибір ВО – 2 дитини (29%); переважав вибір СО – 3 дитини (42%) пропорційний вибір ВО/СО – 2 дитини (29%). Ми з'ясували що емоційний характер висловлювань дітей дуже відрізнявся, а саме:

- емоційно-позитивні відповіді переважали – 0 (%);
- емоційно-негативні відповіді переважали – 4 дітей (57%);
- емоційно-нейтральні відповіді переважали – 1 дитина (14%).

Пропорційні емоційно-позитивні / емоційно-негативні висловлювання – 2 дитини (29%). Результати зафіксовано у табл. 2.13.



**Рисунок 2.13.** – Характеристика висловлювань при виборі обличчя за методикою «Тривожність» (у %)

де: ВЧ – висловлювання чіткі; ВДЧ – висловлювання достатньо чіткі; СЧ – висловлювання середнього рівня чіткості; В – відмові відповідати; ВО – веселе обличчя; СО – сумне обличчя; П.ВО/СО – пропорційно ВО/СО; ЕПВ – емоційно позитивні висловлювання; ЕнеВ – емоційно негативні висловлювання; П. ВО/СО (червоний колір) – пропорційно позитивні та негативні висловлювання при виборі ВО/СО.

Отже, емпіричне дослідження проведене за допомогою опитувальника «Діагностика і критерії оцінювання неконструктивної поведінки дітей» [6], анкети «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність» В.В. Бойко [12], тесту «Тривожність» (Р.Темл, М.Доркі, В.Амен) [20] дозволило встановити наявність поведінкових відхилень у вигляді агресивної й конформно-агресивної поведінки при переважно середньому рівні комунікативної толерантності та середньому рівні прояву агресивної поведінки та помірно-захисної агресивності.

### **2.3. Психологічні рекомендації батькам дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення щодо дотримання норм і правил поведінки при спілкуванні з такими дітьми в різноманітних життєвих ситуаціях.**

Експериментальне дослідження специфічних особливостей дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення ми проводили за згодою батьків дітей. Усвідомлюючи що батьки очікували зворотного зв'язку, ми вирішили розробити для батьків психологічні рекомендації.

Розробка психологічних рекомендацій батькам дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення спиралась на комплексне обстеження емоційно-вольової й поведінкової сфер персонально кожної дитини на яку орієнтовано рекомендації.

Перед розробкою рекомендацій доречно провести міні діагностику, або як у нашому випадку експериментальне дослідження. Дані діагностичних процедур є прогностичною основою для подальшого розвитку дітей. При розробці рекомендацій основну увагу ми звертали на такі психологічні стани: домінуючий емоційний стан; схильність до різких змін настрою; прояви тривожності; реакція дитини на власне мовленнєве порушення; такі особливості спілкування як сором'язливість, невпевненість, конфліктність, агресивність; характер спілкування з однолітками, дорослими в родині.

На основі аналізу літератури [29, с.49-50; 30, с.41-42], а також спираючись на результати проведеного емпіричного дослідження (див. 2.2. Розділ 2) ми розробили для батьків респондентів (дітей молодшого шкільного віку із з порушеннями мовлення) психологічні рекомендації щодо дотримання норм і правил поведінки при спілкуванні з такими дітьми в різноманітних життєвих ситуаціях.

## **ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ**

### **ПРЕАМБУЛА**

Шановні батьки! Пам'ятайте, негативні прояви в поведінці вашої дитини, яка є дитиною молодшого шкільного віку із з порушеннями мовлення – це інтегроване явище, яке залежить від багатьох чинників.

Шановні батьки! Щоб запобігти негативним проявам поведінки вашої дитини ознайомтесь із наступними психологічними рекомендаціями, які допоможуть вам скоригувати поведінку дитини, привити її до норм і правил поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях.

Шановні батьки! Пам'ятайте, всі люди помиляються. Ваші помилки є вашим досвідом. Не повторюйте помилкових дій здатних підсилити напруження або агресію дитини. Уникайте типових неправильних дій.

#### **УНИКАЙТЕ, або кажіть «НІ»:**

1. загрозливого підвищення голосу;
2. не демонструйте владу («Ваша дитини залежить від вас»);
3. контролюйте свої жести, пози (особливо агресивні) «Ви доросла людина, отже знатні зупинити прояв власної агресивності»;
4. ніколи не висміюйте дитину (особливо на людях) (Посмійтеся краще над власними недоліками й помилками, якщо звісно це вам до вподоби);
5. кажіть «НІ» погрозам й покаранню;
6. ніколи не порівнюйте дитину з іншими дітьми – це порівняння у будь-якому разі не буде на її користь.

Шановні батьки! Перевірте себе, чи знаєте ви чому ваша дитина агресивна?

Не знаєте? або Не впевнені що знаєте?

Нам допоможе дослідниця Осауленко Л.А. [29, с. 50], яка виділяє наступні типи дітей залежно від схильності дитини до прояву агресії:

- гіперактивно-агресивна дитина;
- агресивно-вразлива дитина;
- агресивно-боязка дитина;
- агресивно-байдужа дитина;
- агресивна дитина з опозиційно-зухвалою поведінкою.

Пам'ятайте! Якщо дитина часто говорить грубощі, але не всім, її агресія проявляється по відношенню до конкретних дорослих, то це свідчить про порушення взаємостосунків. Необхідно спробувати у співпраці розв'язати ці проблеми.

### **ШАНОВНІ БАТЬКИ! РЕКОМЕНДУЄМО ВАМ:**

1. Ніколи не порівнювати свою дитину з оточуючими.
2. Частіше обнімайте дитину, використовуйте тілесний контакт щоб ваша дитина відчула себе бажаною, люблячою, захищеною.
3. Частіше хваліть дитину. Кожне ваше позитивне слово підвищує самооцінку дитини.
4. Слідкуйте за власним мовленням. Ваше мовлення повинно бути чітким та зрозумілим.
5. Виправляйте мовленнєві помилки дітей. Робіть це коректно.
6. Намагайтесь робити якомога менше зауважень.
7. Уникайте змагань та будь-яких типів робіт, що вимагають від дитини швидких реакцій, рухів.
8. Надавайте перевагу тим видам дозвільного відпочинку, які надають можливість живого спілкуванні.
9. Не висувайте підвищених вимог до дитини.
10. Пам'ятайте! Ваша впевнена поведінка, дозволить дитині стати впевненою в собі.
12. Завжди виконуйте домашні завдання з постановки звуків.

13. НІКОЛИ не принижуйте дитину,
14. НІКОЛИ не карайте дитину
15. Відвідуйте батьківські збори, контролюйте виконання індивідуальної програми розвитку та індивідуальний навчальний план вашої дитини.
16. Завжди проводьте межу між вчинком і особистістю, засуджуйте поведінку а не дитину.
17. Завжди пояснюйте, показуйте на прикладах можливі способи поведінки в конфліктній ситуації.
18. Пам'ятайте, рухливо розгальмованим дітям складніше бути слухняними.
19. Усувайте несприятливі впливи на дитину, яка схильна до негативізму.
20. Пам'ятайте щоб змінити поведінку дитини на кращу необхідно змінити її погляди й інтереси, її прагнення й нахили, сформувати якості, які забезпечать дотримання дитиною норм і правил поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях.

Шановні батьки! Ви прочитали ці рекомендації, а отже зрозуміли що кожен ваш крок має відбуватись у напрямку від невпевненості до впевненості вашої дитини у собі. Ваша мета – впевнена дитина! Успіхів!

## ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ

Емпіричне дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку із з порушеннями мовлення було проведено на базі Комунальна установа Сумська спеціалізована школа I-III ступенів № 29, м. Суми за згоди батьків молодших школярів, за допомогою трьох психодіагностичних методик.

Методика «Діагностика і критерії оцінювання неконструктивної поведінки дітей» дозволила з'ясувати характерні форми поведінки дітей, а саме наявність агресивної й конформно-агресивної поведінки. Визначено що для дітей характерні такі типів неконструктивної поведінки: агресивна, конформно-агресивна поведінка. Проаналізовано частоту, тривалість, ступінь й ситуаційну специфічність форм неконструктивної поведінки дітей. За результатами методики батькам 4 дітей рекомендовано звернутись до психолога адже діти потребують термінової кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги. На особливу увагу заслуговують 3 дитини, які за результатами діагностування потрапили до «групи ризику», потребують термінової корекційної роботи.

Анкета «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність» В.В. Бойко дозволила виявити комунікативну толерантність, агресивність та наявність таких поведінкових порушень, як гіперактивність. Встановлено наявність у переважної більшості дітей середнього рівня комунікативної толерантності.

Ми з'ясували домінування серед дітей середнього рівня прояву агресивної поведінки та помірно-захисної агресивності. Дітей із низьким та високими рівнями агресивності ми не виявили.

За допомогою тету «Тривожність» визначено рівень тривожності дітей, ІТ (індекс тривожності) кожної дитини. Ми з'ясували що 4 учні мають високий рівень тривожності, троє вище середнього. Ми встановили наявність як емоційно позитивних, так і емоційно негативних висловлювань. Емоційно-негативні відповіді переважали. Емоційний досвід спілкування визначено за загальним негативним або позитивним емоційним тоном висловлювання дитини, у більшості дітей він негативний.

## ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми дозволив нам поетапно визначити особливості поведінки дітей із мовленнєвими порушеннями. На основі теоретичного аналізу особливостей поведінки даної категорії дітей ми встановили що поведінка є сукупністю дій і вчинків. Поведінку доцільно досліджувати як намір людини робити, або не робити будь що.

Діти з негативними проявами в поведінці – це діти із порушеним ставленням до норм поведінки.

На основі теоретичного аналізу вікових особливостей дітей молодшого віку із мовленнєвими порушеннями ми з'ясували, що діти молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення мають наступні порушення у поведінці: схильність робити все навпаки, ігнорувати або чинити опір дорослим, упертість, непокірність, неслухняність, самовілля, агресивно-бунтівна поведінка, схильність до сварок, категоричності думок й висловлювань, схильність ображати старших і навіть псувати речі, ламати іграшки, деспотизм (як крайня свавільність).

Діти молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення потребують особливо пильного психолого-педагогічного супроводу. З'ясовано, що перше мовленнєві порушення обумовлюють специфічний характер спілкування й поведінки дітей із з порушеннями мовлення, по-друге, що обмеженість вербальних засобів спілкування обумовлює появу стійких порушень комунікативного акту.

Низький рівень мовленнєвої активності дезорієнтує дітей в ситуації спілкування. Залежно від рівня комунікативних порушень дітей молодшого шкільного віку із з порушеннями мовлення можна поділити на типологічні групи: діти з нульовим ступенем фіксації на порушенні; діти із труднощами у процесі встановлення контакту з іншими людьми; діти із постійною фіксацією на своїх мовленнєвих невдачах. Встановлено, що специфічними симптомами дезадаптивної поведінки дітей із з порушеннями мовлення є надмірна агресивність, активність, упертість, емоційна невірноваженість, конфліктність.

Емпіричне дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовлення проведено на базі Комунальна установа Сумська спеціалізована школа I-III ступенів № 29, м. Суми за згоди батьків дітей, за допомогою трьох психодіагностичних методик: Опитувальник «Діагностика і критерії оцінювання неконструктивної поведінки дітей»; Анкета «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність» В.В. Бойко, Тест «Тривожність» (Р.Темл, М.Доркі, В.Амен).

Визначено типи неконструктивної поведінки дітей: агресивна, конформно-агресивна поведінка. З'ясовано 4 дитини потребують термінової психолого-педагогічної допомоги, 3 дитини потрапили до «групи ризику», потребують термінової корекційної роботи.

Встановлення наявності у більшості дітей середнього рівня комунікативної толерантності, середнього рівня прояву агресивної поведінки та помірно-захисної агресивності. Дітей із низьким та високими рівнями агресивності ми не виявили. Діти мають високий й вище середнього рівень тривожності. Переважають емоційно-негативні відповіді, що свідчить про домінування негативного емоційного досвіду спілкування з людьми.

Отримані результати теоретичного й емпіричного дослідження особливостей поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення дозволили нам розробити психологічні респондентів для батьків (дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення) щодо дотримання норм і правил поведінки спілкування з такими дітьми в різноманітних життєвих ситуаціях.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алімова Я. В Сутність поняття «комунікативна компетентність». Актуальні проблеми дошкільної та спеціальної освіти: Матеріали II Міжнародних педагогічних читань пам'яті професора Т.І. Поніманської. Рівне, 2019. С.11-12.

2. Бойко Ю., Швадчак Н. Непроста поведінка – як взаємодіяти з дітьми з особливими освітніми потребами.

URL: <https://nus.org.ua/articles/neprosta-povedinka-yak-vzayemodiyaty-z-ditmy-z-osoblyvymy-osvitnimy-potrebam/> (дата звернення: 07.11.2021).

3. Баранець Я., Шерстюк М. Комунікативні здібності дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. Scientific collection «INTERCONF» № 3(36). Р.523-527.

URL: [https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:l-L70oNwXEUI:scholar.google.com/++особливості+дітей+із+ТІМ.&hl=uk&as\\_sdt=2007](https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:l-L70oNwXEUI:scholar.google.com/++особливості+дітей+із+ТІМ.&hl=uk&as_sdt=2007) (дата звернення: 07.11.2021).

4. Бондар М. Поведінка дітей різного віку: поради, як дисциплінувати малечу. Освіта 24. 18 червня 2020.

URL: [https://simya.24tv.ua/povedinka-ditey-riznogo-viku-yak-distsiplinuvati-ostanni-novini\\_n1363068](https://simya.24tv.ua/povedinka-ditey-riznogo-viku-yak-distsiplinuvati-ostanni-novini_n1363068) (дата звернення: 07.11.2021).

5. Бугера Ю.Ю. Розвиток комунікативних навичок молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення засобами арттерапії. Ю. Wloclawek, Republic of Poland February 26-27, 2021. Р. 81-84.

URL: [http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:uQ2ElJPvAfsJ:scholar.google.com/++особливості+дітей+із+ТІМ.&hl=uk&as\\_sdt=2007](http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:uQ2ElJPvAfsJ:scholar.google.com/++особливості+дітей+із+ТІМ.&hl=uk&as_sdt=2007) (дата звернення: 07.11.2021).

6. Вайнер М.Э. Игровые технологии коррекции поведения дошкольников Учебное пособие. М. 2004. 48 с.

7. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К.: Просвіта, 2001. 416 с.

8. Вінокурова О. В., Вінокурова С. М. Вплив мовленнєвих порушень на особистість, поведінку та емоційно-вольову сферу дитини. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 28. С. 37-41.

9. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 88 с.

10. Гаєвська А.В., Косарева Г.В. Особливості розвитку мовлення старшого дітей дошкільного віку з ТПМ. Актуальні проблеми дошкільної та спеціальної освіти: Матеріали II Міжнародних педагогічних читань пам'яті професора Т.І. Поніманської. Рівне, 2019. С.34-35.

11. Голуб Н.М. Особливості формування мотиваційно-цільового компоненту писемно-мовленнєвої діяльності молодших школярів з порушенням психо-мовленнєвого розвитку. Зб.наук. пр. Кам'янець-Поділ. Ун-та ім. Івана Огієнка. Серія соціальна-педагогічна. 2013. Вип. 22 (1). С. 40-45.

12. Диагностика нарушений поведения у гиперактивных детей. Методические рекомендации / Составители: Е.Ю.Сидорова, М.Н.Панков. Архангельск, ИПЦ САФУ, 2013. 20 с.

URL: <https://narfu.ru/upload/iblock/d30/18.-diagnostika-narusheniy.pdf>

13. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. / Т. В. Дуткевич. К. : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

14. Заброцький М.М. Вікова психологія: навч. посібник. К.: МАУП, 1998. 92 с.

15. Кардаш Н. О. Розвиток соціально-комунікативної компетентності у дітейлогопатів старшого дошкільного віку. Актуальні проблеми дошкільної та корекційної освіти: збірник наукових праць студентів і молодих учених. Випуск 1. Рівне РДГУ, 2018. С.75-76.

16. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія: Актуальні студії сучасних українських учених : навч. посібник. Дрогобич: Посвіт, 2014. 152 с.

17. Колишкін О.О. Вступ до спеціальності «Корекційна освіта»: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2013. 392 с.

18. Коломієць Ю.В., Шульженко Ю.В. До проблеми поведінки молодших школярів із ТПМ. Логопедія. №7. 2015. С.45-50.
19. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта: від основ до практики»: [монографія]. К. ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.
20. Коробко С.Л., Коробко О.І. Робота психолога з молодшими школярами: Методичний посібник. К.: Літера ЛТД, 2006. 416 с.
21. Косякова О.О. Логопсихология. Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. 146 с.
22. Коцан, І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. Психологія здоров'я людини: навч. посіб. Для студ. ВНЗ. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 352 с.
23. Крылов Константин. Поведение. URL: <http://bfp.zct-mrl.com/00/povedenie.pdf> (дата звернення: 07.11.2021).
24. Мартиненко І.В. особливості міжособистісної комунікації у дітей із нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2013. Вип.24. С.321-325.
25. Мартиненко І.В. До проблеми порушень комунікації у дітей із тяжкими порушеннями мовлення. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2010. Вип.16. С.288-290.
26. Матющенко І.М. До проблеми соціалізації дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Логопедія. 2012. №2. С. 53-56.
27. Найхарактерніші особливості поведінки при порушеннях мовлення URL: <https://coggle.it/diagram/YEiwRKW-yoPodzTb/t/найхарактерніші-особливості-поведінки-порушеннях-мовлення>. (дата звернення: 07.11.2021).
28. Немов Р.С. Психологический словарь / Р.С. Немов. М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. 560 с.
29. Осауленко Л.А. Формування моральної поведінки учнів з вадами розвитку: методичний посібник. Золотоноша, 2014. 100 с.

30. Особливі діти в умовах загальноосвітньої школи (досвід закладів освіти Дніпровського району м. Києва). Практично-методичний посібник / Упорядник Сидоренко Н.А. К. РНМЦ Дніпровського району, 2015. 64 с.

31. Психологічний супровід інклюзивної освіти: [метод. рек] / автор. кол. за заг. ред. А. Г. Обухівська. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 92 с.

32. Рібцун Ю. Стандартизація початкової освіти дітей із тяжкими порушеннями мовлення в умовах Нової української школи. Науковий збірник «Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка». Том 3, №23. С.139-145.

33. Рібцун Учні початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення: навчання та розвиток: навч.-метод.посіб. Львів: Світ, 2020. 246 с.

34. Сєромаха Н.Є., Тищенко І.Д. Особливості комунікативної поведінки молодших школярів із ТПМ.

URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3083/16.pdf?sequence=1> (дата звернення: 07.11.2021).

35. Сидорко Т.В. Социальное поведение детей с тяжелыми нарушениями речи в условиях интегрированного обучения. М. Национальный институт образования, 2012. С.122-127.

36. Словник української мови: в 11 томах. Том 6, 1975. С.637.

URL: <http://sum.in.ua/s/povedinka> (дата звернення: 07.11.2021).

37. Теорія і практика інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник] / Упорядник Бондар К. М. Проект «Підтримка інклюзивної освіти у м. Кривий Ріг», 2019. 170 с.

38. Токарева Н. М., Шамне А.В. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013. 283 с.

39. Халифаева О.А. Особенности поведения детей с нарушением речи. Психология образования в XXI веке: теория и практика. Материалы конференции. 2011.

URL: [https://psyjournals.ru/education21/issue/54874\\_full.shtml](https://psyjournals.ru/education21/issue/54874_full.shtml)

(дата

звернення: 07.11.2021).

40. Харченко Т.Г, Лапченко О.В. Психолого-педагогічний екскурс дослідження вольової сфери дошкільників із порушеннями мовлення. Сучасні проблеми логопедії та реабілітації: матеріали VII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (15 лютого 2018 року, м. Суми). Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. 198 с.

41. Царева Ю. В. Коррекция поведенческих нарушений у детей: Сборник упражнений и игр. М.: Книголюб, 2008. 48 с.

42. Цибуля Н.В. Профілактика негативних форм поведінки у дітей-логопатів. Таврійський вісник освіти. 2014. №1(2). С.78-84.

43. Чеботарьова О.В., Гладченко І.В., Ярмола Н.А. Методичні рекомендації Основи діагностичної діяльності корекційного педагога в роботі з дітьми з комплексними порушеннями розвитку. К. 2019.

URL: <http://ispukr.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/Методичні-рекомендації-2019-ост-ред.pdf> (дата звернення: 07.11.2021).

44. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.

45. Шульга О., Царькова О., Сахарова К. Система інклюзивної освіти як об'єкт державного управління в Україні. Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць. Вип. 2. № 41. С. 99-109

46. Щербакова Ірина, Харченко Тамара. Особливості самооцінки та саморегуляції поведінки дітей молодшого шкільного віку із мовленнєвими порушеннями. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал / голов. ред. А.А. Сбруєва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2021. № 5 (109). С. 389-399.

47. Щербакова І.М., Харченко Т.Г. Поведінка дітей молодшого шкільного віку із мовленнєвими порушеннями. Наукові перспективи: журнал. 2021. № 11 (17) 2021. С. 401-411. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-11\(17\)-401-411](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-11(17)-401-411)

48. Якимчук Г. В. Особливості психічного розвитку дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Габітус. Випуск 20. 2020. С.176-182.

49. Dwyer Kevin. Disciplining Students with Disabilities.

URL: <https://www.wrightslaw.com/info/discipline.stud.dis.dwyer.pdf>. (дата звернення: 07.11.2021).

50. Facilitators Guide Positive Behavioral Support. November, 1999. 127 p. URL: <https://www.apbs.org/files/PBSwhole.pdf>(дата звернення: 07.11.2021).

51. Shcherbakova, I. N., Savchenko Yu.A., Levchenko I.A. Interdependence of self-assessment, anxiety, style of behaviour of junior students with speech violations. Dynamics of the development of world science. Vancouver, Canada. 186-190.

URL: [https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2020/03/DYNAMICS-OF-THE-DEVELOPMENT-OF-WORLD-SCIENCE\\_18-20.03.2020.pdf#page=186](https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2020/03/DYNAMICS-OF-THE-DEVELOPMENT-OF-WORLD-SCIENCE_18-20.03.2020.pdf#page=186)  
(дата звернення: 07.11.2021).

## ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1.

**Бланк опитувальника «Діагностика і критерії оцінювання  
неконструктивної поведінки дітей»**

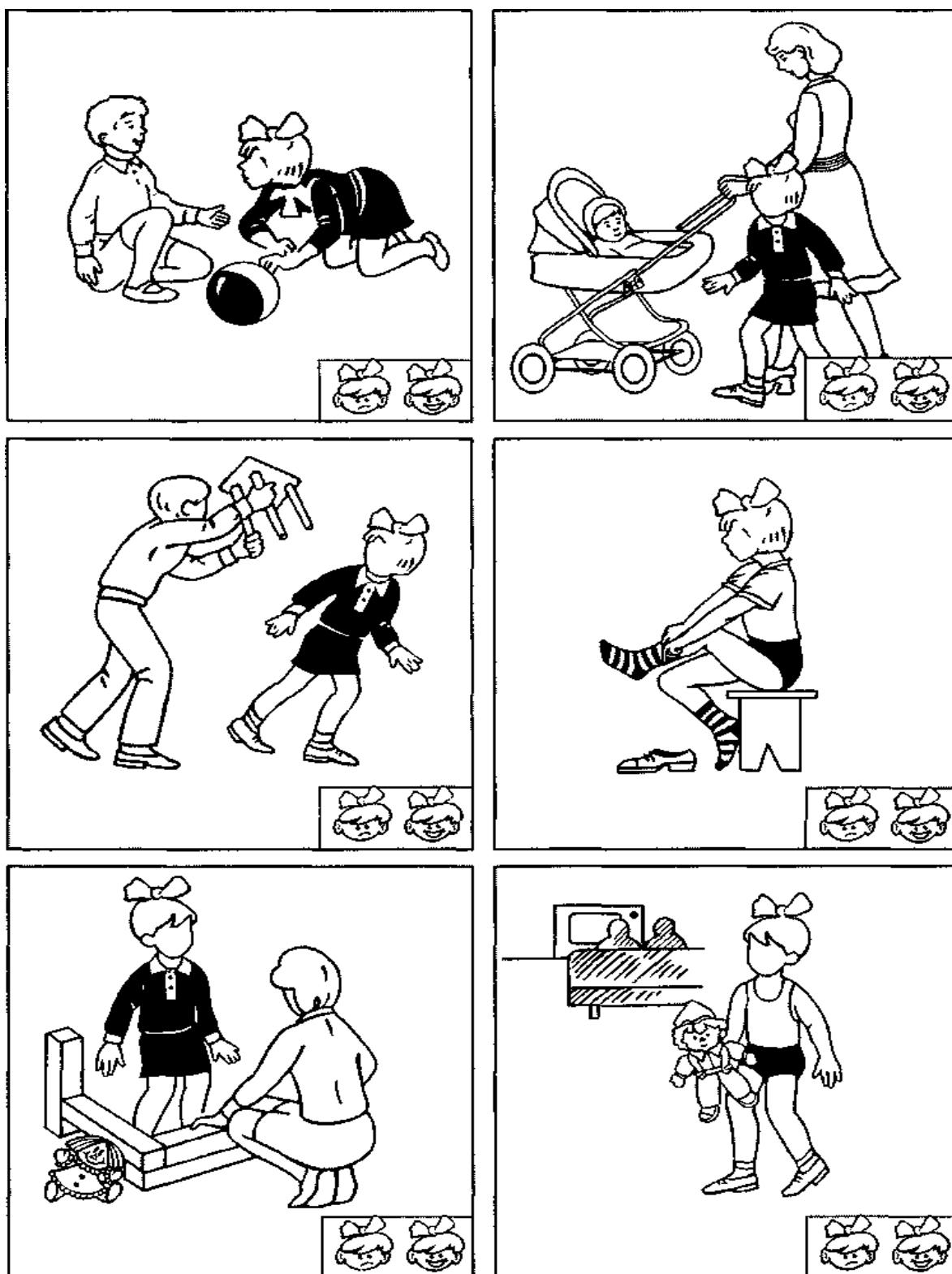
| П.І. дитини / Вік |                                                             | Дата опитування |    |
|-------------------|-------------------------------------------------------------|-----------------|----|
| №                 | Характеристика поведінки                                    | Твердження      |    |
|                   |                                                             | Так             | Ні |
| 1.                | Злякано озирається                                          |                 |    |
| 2.                | Продовжує займатися своєю справою навіть після зауваження   |                 |    |
| 3.                | Нетерплячий, вигукує, перебиває                             |                 |    |
| 4.                | Претендує на головну роль                                   |                 |    |
| 5.                | Неохайний зовнішній вигляд                                  |                 |    |
| 6.                | Б'ється з однолітками                                       |                 |    |
| 7.                | Беззаперечно слідує інструкціям, виконує прохання           |                 |    |
| 8.                | Сперечається, насилу домовляється, погоджується             |                 |    |
| 9.                | Не доводить почате до кінця                                 |                 |    |
| 10.               | Потребує до себе постійної уваги                            |                 |    |
| 11.               | Не в змозі підтримати порядок                               |                 |    |
| 12.               | Обзиває однолітків, грубить дорослим                        |                 |    |
| 13.               | Говорить тихо й мало                                        |                 |    |
| 14.               | Свариться, конфліктує з однолітками                         |                 |    |
| 15.               | Схильний до швидких й частих змін настрою                   |                 |    |
| 16.               | Кривляється, робить із себе «блязня»                        |                 |    |
| 17.               | Запізнюється                                                |                 |    |
| 18.               | Задирає однолітків, провокує їх на агресивну поведінку      |                 |    |
| 19.               | Не проявляє ініціативи, пасивний, не ставить питань         |                 |    |
| 20.               | Уразливий, сльозливий (безпричинно)                         |                 |    |
| 21.               | Говорить швидко й багато                                    |                 |    |
| 22.               | Любить наказувати іншим, керувати ними                      |                 |    |
| 23.               | Не тримає обіцянок, забуває про доручення                   |                 |    |
| 24.               | Плюється в стані роздратування                              |                 |    |
| 25.               | Не впевнений в собі                                         |                 |    |
| 26.               | Насилу визнає свої помилки                                  |                 |    |
| 27.               | Рухливо неспокійний, робить непотрібні рухи ногами й руками |                 |    |
| 28.               | Болісно переживає поразки, неуспіхи                         |                 |    |
| 29.               | Порушує правила поведінки «по забудькуватості»              |                 |    |
| 30.               | Прагне робити багато «на зло»                               |                 |    |

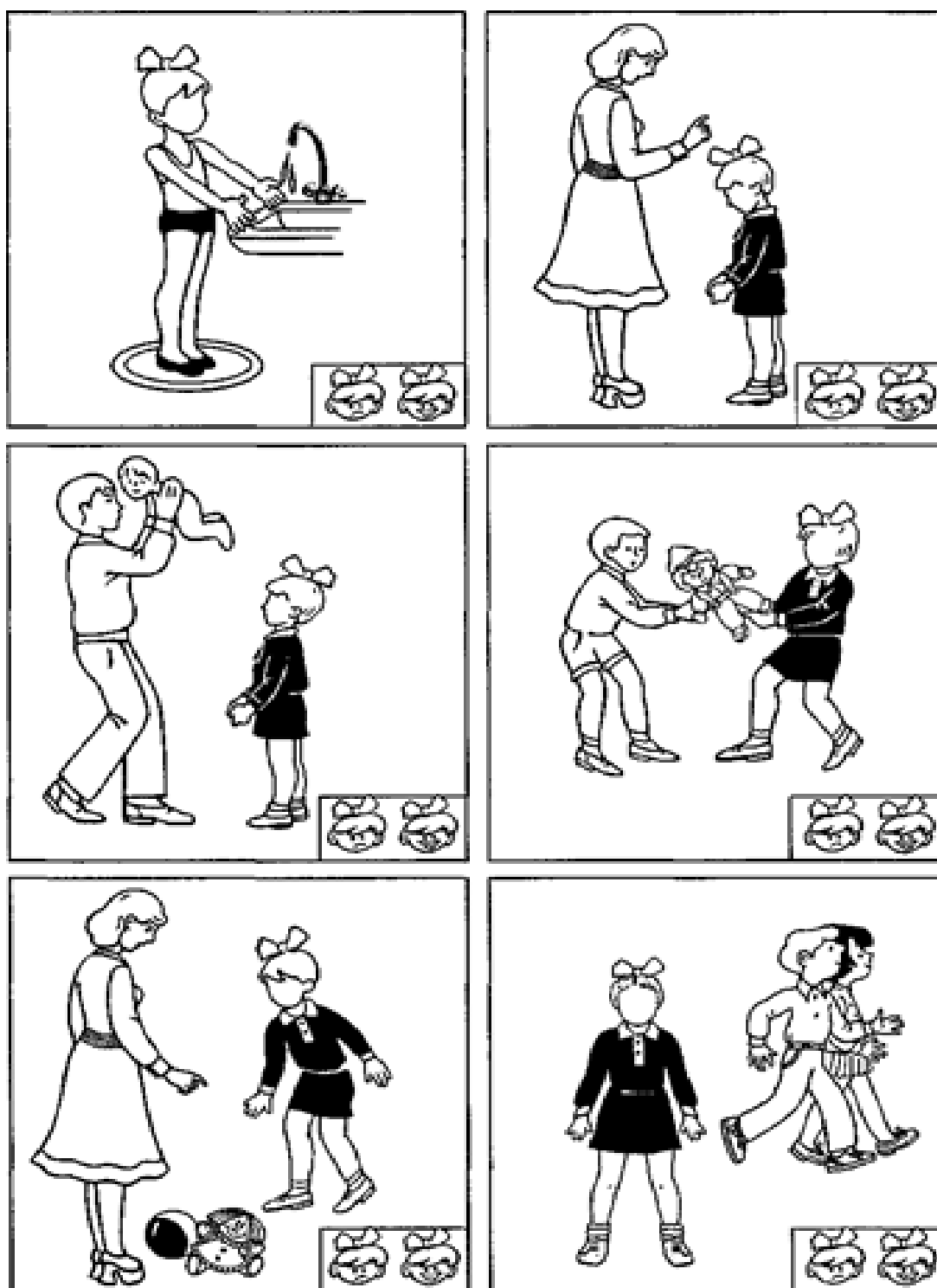
| Продовження таблиці А.1 |                                                                    |  |  |
|-------------------------|--------------------------------------------------------------------|--|--|
| 31.                     | Цурається колективних ігор і завдань                               |  |  |
| 32.                     | Звинувачує в своїх невдачах інших                                  |  |  |
| 33.                     | Непосидючий                                                        |  |  |
| 34.                     | Схильний до хвастощів                                              |  |  |
| 35.                     | Не правильно тлумачить правила (дотримуючись одного, порушує інше) |  |  |
| 36.                     | ламає, кидає, псує навчальне приладдя                              |  |  |
| 37.                     | Уникає головних ролей в іграх                                      |  |  |
| 38.                     | Домагається свого капризами                                        |  |  |
| 39.                     | Постійно відволікається                                            |  |  |
| 40.                     | Не йде на поступки                                                 |  |  |
| 41.                     | Регулярно порушує правила                                          |  |  |
| 42.                     | Замахується на однолітків                                          |  |  |

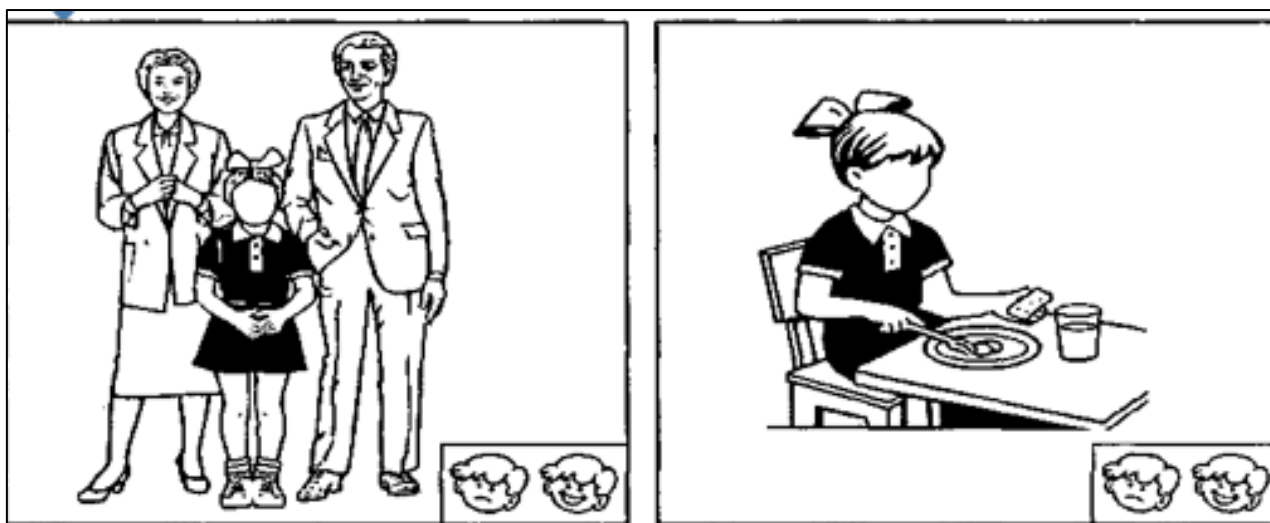
**Бланк анкети «Агресивність, гіперактивність  
і комунікативна толерантність»**

| №   | Ознака                                                                                           | Інтенсивність | Частота |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------|---------|
| 1   | Спалахи гніву з втратою контролю над собою                                                       |               |         |
| 2т  | Не може промовчати, коли чимось незадоволена                                                     |               |         |
| 3т  | Коли хтось заподіює їй зло, намагається відплатити тим же                                        |               |         |
| 4   | Без будь-якої причини може вилятися                                                              |               |         |
| 5   | Навмисне ламає або псує іграшки та інші предмети                                                 |               |         |
| 6т  | Іноді так наполягає на чому-небудь, що оточуючі втрачають терпіння                               |               |         |
| 7   | Виявляє жорстокість до людей або тварин                                                          |               |         |
| 8т  | Дуже сердиться, якщо їй здається, що хтось жартує над нею                                        |               |         |
| 9   | Іноді їй хочеться зробити щось погане, шокує оточуючих                                           |               |         |
| 10  | Виявляє відвертий непослух                                                                       |               |         |
| 11  | Бреше або краде (підкреслити що саме)                                                            |               |         |
| 12  | Сприймає себе як самостійну і рішучу                                                             |               |         |
| 13  | Любить командувати, підкоряти собі інших                                                         |               |         |
| 14  | Звинувачує інших у своїх помилках і невдачах                                                     |               |         |
| 15  | Легко вступає в бійку                                                                            |               |         |
| 16  | Відрізняється провокаційною поведінкою                                                           |               |         |
| 17  | Проголює заняття, збігає з дому                                                                  |               |         |
| 18т | Засуджує тих, хто скаржиться старшим (на образу або хвороби)                                     |               |         |
| 19  | Вважає себе кращим за інших                                                                      |               |         |
| 20т | Багато речей (або люди) її дратують, виводять з себе                                             |               |         |
| 21г | Неуважна («не помічає», коли до неї звертаються)                                                 |               |         |
| 22г | Гіперактивна (занепокоєння, непосидючість, особливо в ситуаціях, що вимагають відносного спокою) |               |         |
| 23г | Часто змінює один вид діяльності на інший                                                        |               |         |

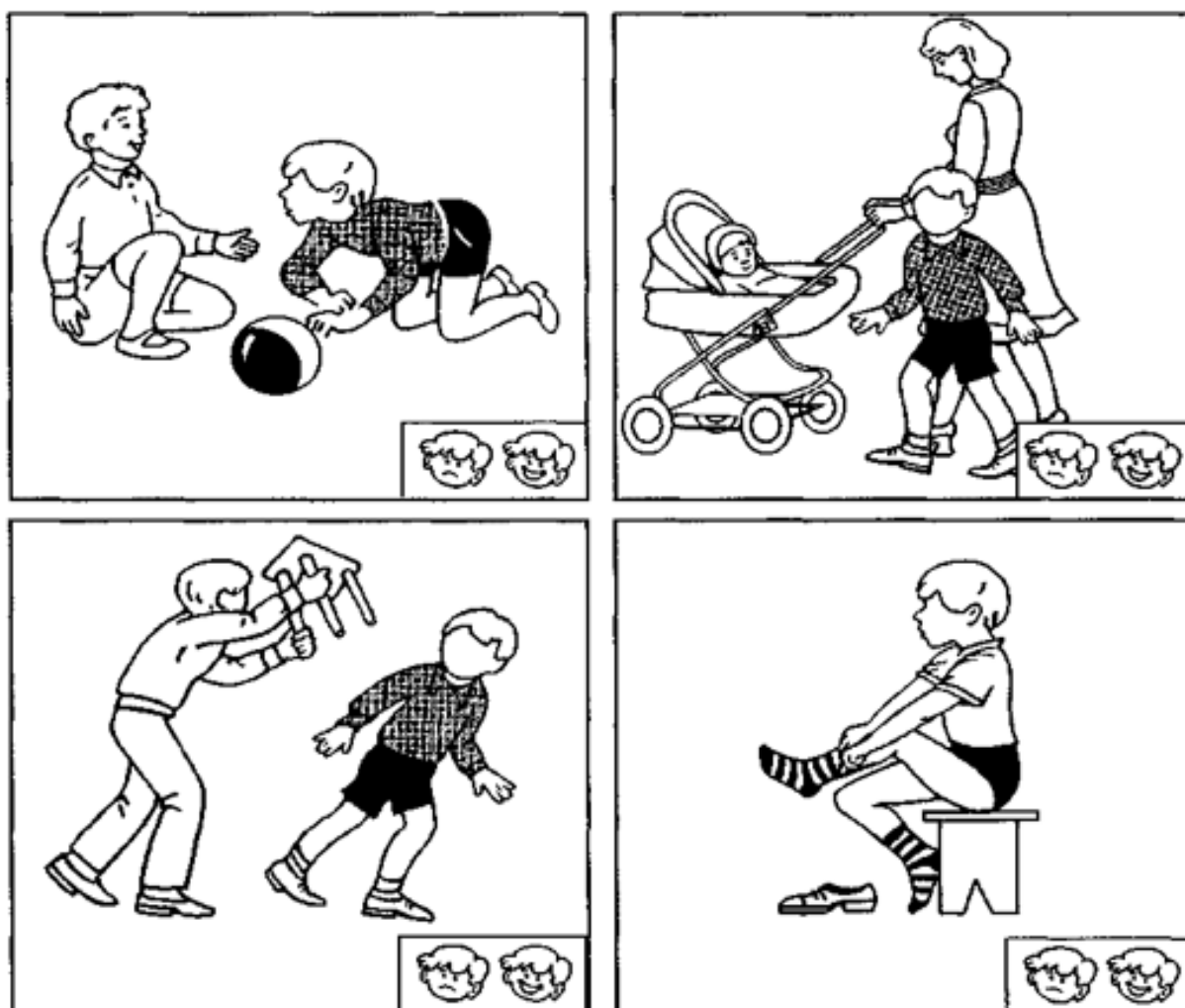
## Стимульний матеріал до методики

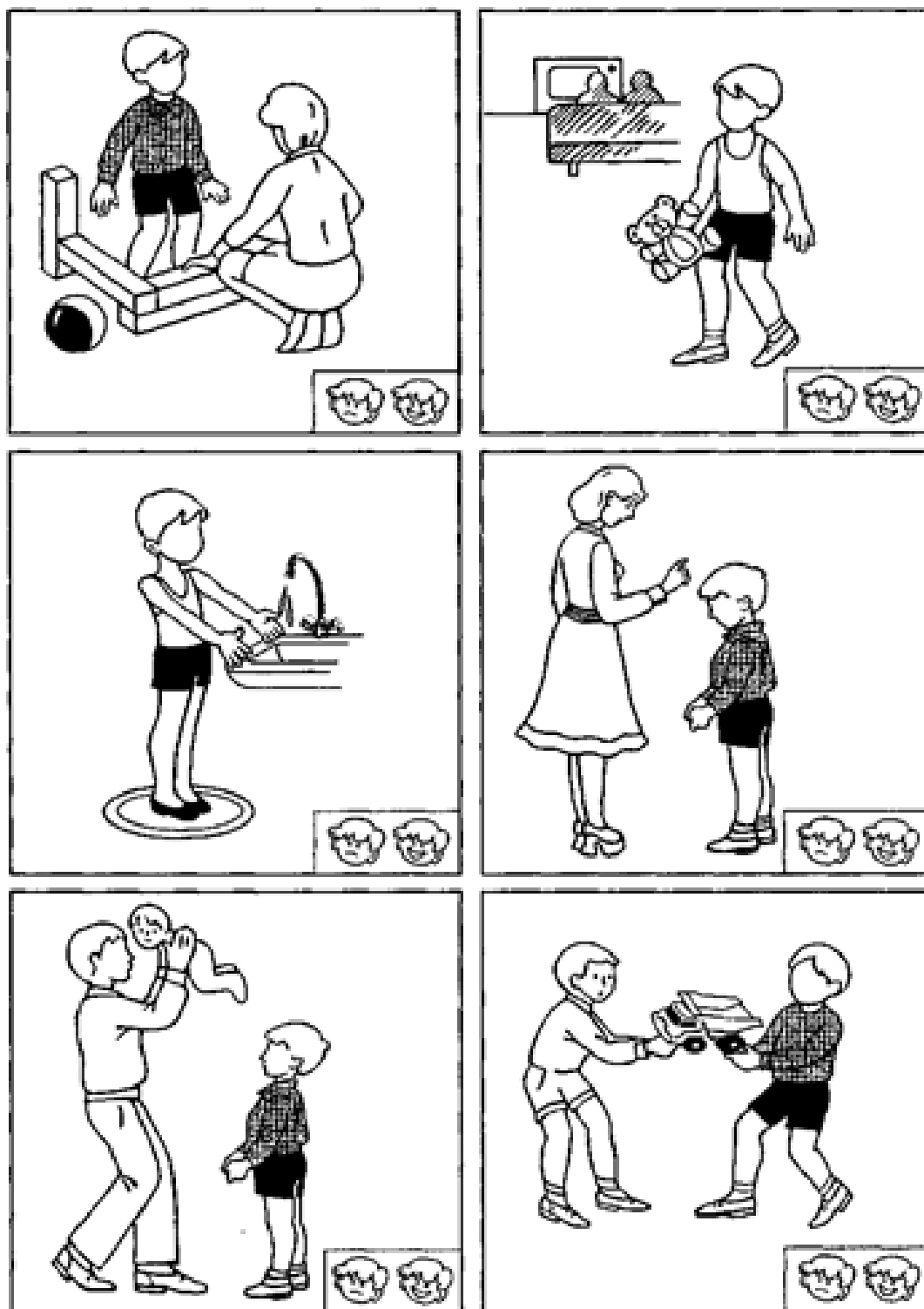






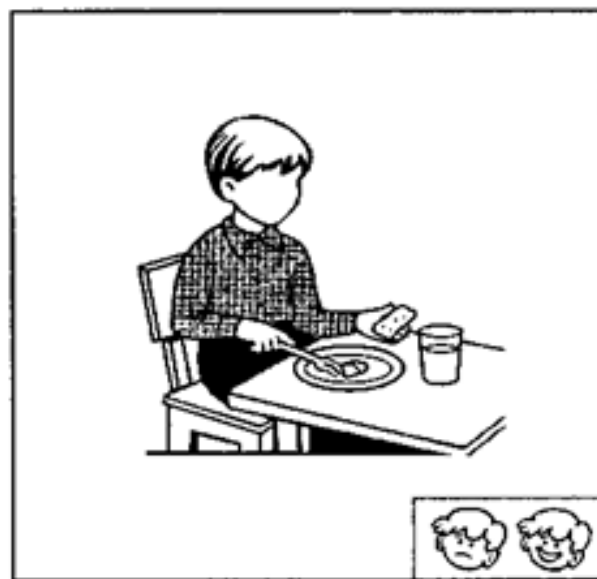
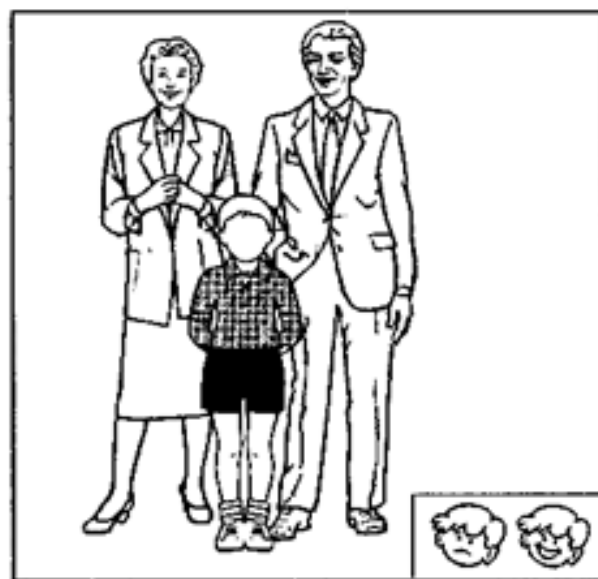
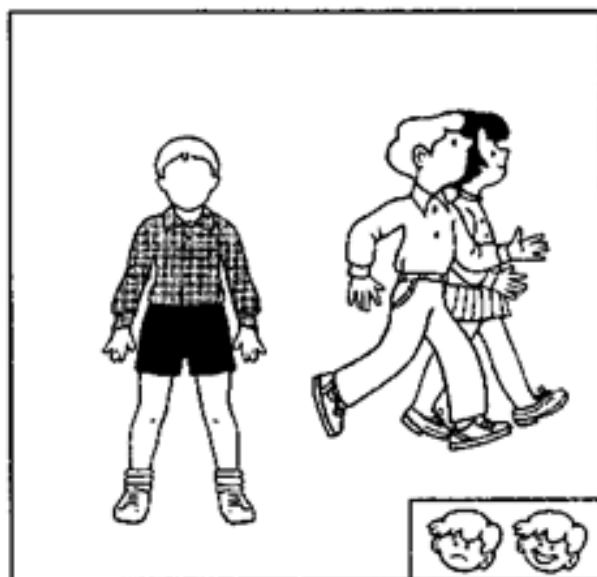
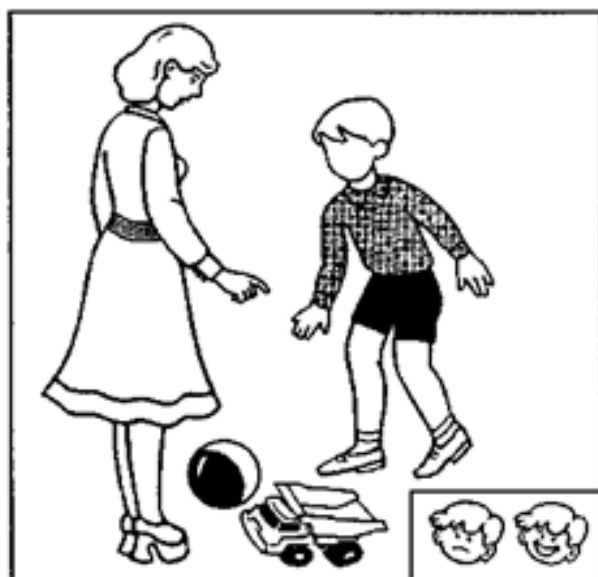
## ВАРІАНТ ДЛЯ ХЛОПЧИКІВ





Продовження Додаток В

Рисунок В.5



**ПРОТОКОЛ до тесту «Тривожність»**

Ім'я дитини \_\_\_\_\_

Вік дитини \_\_\_\_\_

Таблиця Г.1

**Дані обстеження**

| Номер і зміст малюнка         | Характер висловлювань дитини: чіткі, нечіткі; відмова відповідати. | Вибір дитини   |               |
|-------------------------------|--------------------------------------------------------------------|----------------|---------------|
|                               |                                                                    | веселе обличчя | сумне обличчя |
| 1. Гра з молодшими дітьми.    |                                                                    |                |               |
| 2. Дитина і мати з дитиною.   |                                                                    |                |               |
| 3. Об'єкт агресії.            |                                                                    |                |               |
| 4. Одягання.                  |                                                                    |                |               |
| 5. Гра зі старшими дітьми.    |                                                                    |                |               |
| 6. Укладання спати на самоті. |                                                                    |                |               |
| 7. Умивання.                  |                                                                    |                |               |
| 8. Догана.                    |                                                                    |                |               |
| 9. ігнорування.               |                                                                    |                |               |
| 10. Агресивний напад.         |                                                                    |                |               |
| 11. Збирання іграшок.         |                                                                    |                |               |
| 12. Ізоляція.                 |                                                                    |                |               |
| 13. Дитина з батьками.        |                                                                    |                |               |
| 14. Прийом їжі на самоті.     |                                                                    |                |               |
|                               |                                                                    |                |               |

**Результати зв опитувальником «Діагностика і критерії оцінювання  
неконструктивної поведінки дітей»**

| №   | Надія |   | Славко |   | Микита |   | Світлана |   | Олексій |   | Дмитро |   | Тетяна |   |
|-----|-------|---|--------|---|--------|---|----------|---|---------|---|--------|---|--------|---|
|     | +     | - | +      | - | +      | - | +        | - | +       | - | +      | - | +      | - |
| 1.  |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 2.  |       | - | +      |   | +      |   |          | - | +       |   |        | - |        | - |
| 3.  |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 4.  |       | - |        | - |        | - |          | - | +       |   |        | - |        | - |
| 5.  |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 6.  |       | - | +      |   | +      |   |          | - | +       |   | +      |   |        | - |
| 7.  | +     |   |        | - |        | - | +        |   |         | - |        | - |        | - |
| 8.  |       | - | +      |   |        | - |          | - | +       |   |        | - |        | - |
| 9.  |       | - | +      |   | +      |   |          | - | +       |   | +      |   | +      |   |
| 10. |       | - | +      |   |        | - | +        |   | +       |   |        | - | +      |   |
| 11. |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 12. |       | - | +      |   | +      |   |          | - |         | - | +      |   | +      |   |
| 13. | +     |   | +      |   | +      |   | +        |   |         | - |        | - | +      |   |
| 14. |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 15. | +     |   | +      |   |        | - |          | - | +       |   | +      |   | +      |   |
| 16. |       | - | +      |   | +      |   |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 17. | +     |   |        | - | +      |   | +        |   |         | - | +      |   |        | - |
| 18. | +     |   | +      |   |        | - | +        |   | +       |   |        | - | +      |   |
| 19. |       | - |        | - |        | - |          | - | +       |   | +      |   |        | - |
| 20. | +     |   |        | - | +      |   | +        |   |         | - |        | - | +      |   |
| 21. |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 22. |       | - |        |   |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 23. |       | - | +      |   | -      |   |          | - | +       |   | +      |   |        | - |
| 24. |       | - | +      |   |        | - |          | - | +       |   | +      |   |        | - |
| 25. | +     |   | +      |   | +      |   | +        |   | +       |   | +      |   |        | - |
| 26. |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - | +      |   | +      |   |
| 27. | +     |   |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 28. | +     |   | +      |   |        | - |          | - | +       |   | +      |   | +      |   |
| 29. |       | - | +      |   | +      |   |          | - | +       |   | +      |   | +      |   |
| 30. | +     |   |        | - |        | - | +        |   | +       |   |        | - | +      |   |
| 31. |       | - |        | - | +      |   |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 32. |       | - |        | - |        | - |          | - | +       |   | +      |   |        | - |
| 33. |       | - | +      |   |        | - |          | - | +       |   |        | - |        | - |
| 34. | +     |   |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 35. |       | - | +      |   |        | - |          | - | +       |   |        |   | +      |   |
| 36. | +     |   |        | - | +      |   |          | - | +       |   |        | - | +      |   |
| 37. |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - | +      |   |        | - |
| 38. | +     |   |        | - |        | - | +        |   | +       |   | +      |   | +      |   |
| 39. |       | - |        | - |        | - | +        |   |         | - |        | - |        | - |
| 40. |       | - |        | - | +      |   |          | - | +       |   | +      |   | +      |   |
| 41. |       | - |        | - |        | - |          | - |         | - |        | - |        | - |
| 42. |       | - | +      |   |        | - |          | - | +       |   |        | - | +      |   |

**Результати анкетування за анкетною «Агресивність, гіперактивність і комунікативна толерантність»**

|          | Надія |    | Славко |    | Микита |    | Світлана |   | Олексій |    | Дмитро |    | Тетяна |    |
|----------|-------|----|--------|----|--------|----|----------|---|---------|----|--------|----|--------|----|
| Ознака   | І     | Ч  | І      | Ч  | І      | Ч  | І        | Ч | І       | Ч  | І      | Ч  | І      | Ч  |
| 1 ПР     | 0     | 0  | 2      | 2  | 2      | 2  | 1        | 1 | 2       | 2  | 1      | 1  | 1      | 1  |
| 2 «Т»    | 2     | 2  | 2      | 2  | 2      | 1  | 2        | 1 | 2       | 2  | 3      | 2  | 2      | 2  |
| 3 «Т»    | 3     | 3  | 3      | 4  | 3      | 3  | 4        | 4 | 2       | 3  | 3      | 3  | 3      | 3  |
| 4        | 0     | 0  | 3      | 3  | 2      | 1  | 0        | 0 | 2       | 1  | 1      | 1  | 1      | 1  |
| 5        | 1     | 2  | 3      | 2  | 2      | 3  | 2        | 1 | 2       | 3  | 1      | 1  | 3      | 3  |
| 6 КТ     | 3     | 3  | 2      | 3  | 3      | 2  | 3        | 2 | 3       | 3  | 3      | 3  | 3      | 3  |
| 7        | 0     | 0  | 2      | 2  | 2      | 2  | 0        | 0 | 2       | 2  | 2      | 2  | 1      | 1  |
| 8 «Т»    | 3     | 3  | 4      | 4  | 3      | 3  | 2        | 1 | 4       | 4  | 2      | 2  | 4      | 4  |
| 9        | 2     | 1  | 1      | 1  | 1      | 1  | 0        | 0 | 2       | 2  | 1      | 1  | 2      | 2  |
| 10       | 2     | 2  | 3      | 3  | 2      | 2  | 0        | 0 | 2       | 3  | 2      | 2  | 2      | 2  |
| 11       | 0     | 0  | 1      | 1  | 1      | 1  | 0        | 0 | 2       | 2  | 2      | 1  | 1      | 1  |
| 12       | 2     | 2  | 4      | 4  | 2      | 2  | 2        | 2 | 2       | 3  | 2      | 2  | 4      | 3  |
| 13       | 1     | 1  | 2      | 2  | 2      | 2  | 0        | 0 | 2       | 2  | 1      | 2  | 1      | 2  |
| 14       | 1     | 1  | 2      | 2  | 2      | 2  | 1        | 1 | 2       | 3  | 2      | 2  | 2      | 2  |
| 15       | 0     | 0  | 3      | 4  | 4      | 3  | 0        | 0 | 2       | 3  | 4      | 4  | 0      | 0  |
| 16       | 2     | 2  | 2      | 2  | 2      | 3  | 2        | 1 | 2       | 3  | 1      | 1  | 2      | 2  |
| 17       | 0     | 0  | 0      | 0  | 0      | 0  | 0        | 0 | 0       | 0  | 0      | 0  | 0      | 0  |
| 18 «Т»   | 3     | 2  | 3      | 2  | 3      | 2  | 3        | 1 | 2       | 2  | 3      | 2  | 2      | 2  |
| 19       | 0     | 0  | 1      | 1  | 0      | 0  | 0        | 0 | 1       | 1  | 0      | 0  | 0      | 0  |
| 20 «Т»   | 2     | 2  | 2      | 2  | 3      | 2  | 2        | 2 | 3       | 2  | 2      | 2  | 2      | 3  |
| 21 «Г»   | 1     | 2  | 2      | 2  | 3      | 2  | 2        | 2 | 3       | 2  | 2      | 2  | 2      | 2  |
| 22 «Г»   | 4     | 3  | 1      | 1  | 0      | 0  | 0        | 0 | 1       | 1  | 1      | 1  | 1      | 1  |
| 23 «Г»   | 2     | 2  | 3      | 2  | 3      | 2  | 2        | 2 | 4       | 3  | 2      | 2  | 2      | 2  |
| $\Sigma$ | 12    | 11 | 21     | 20 | 19     | 17 | 11       | 5 | 20      | 22 | 15     | 14 | 16     | 16 |
| Т        | 16    | 15 | 16     | 17 | 17     | 13 | 12       | 8 | 16      | 16 | 16     | 14 | 16     | 18 |
| Г        | 7     | 7  | 6      | 5  | 6      | 4  | 4        | 4 | 8       | 6  | 5      | 5  | 5      | 5  |

де: *I* – інтенсивність; *Ч* – частота; «т» – комунікативна толерантність; «г» – гіперкінетичний розлад;

**Результати анкетування за анкетною «Тривожність»**  
(Р.Темл, М.Доркі, В.Амен)

|            | Надія    |      | Славко   |      | Микита   |    | Світлана   |      | Олексій  |      | Дмитро   |      | Тетяна   |      |
|------------|----------|------|----------|------|----------|----|------------|------|----------|------|----------|------|----------|------|
|            | ХВЛ      | ВД   | ХВЛ      | ВД   | ХВЛ      | ВД | ХВЛ        | ВД   | ХВЛ      | ВД   | ХВЛ      | ВД   | ХВЛ      | ВД   |
| 1.         | ЧВ+      | ВО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО | Нч+/-      | ВО   | ЧВ+      | ВО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   |
| 2.         | ЧВ+      | ВО   | Нч+/-    | ВО   | Нч+      | ВО | Нч+/-      | ВО   | ЧВ-      | СО   | Нч+/-    | ВО   | ЧВ+      | ВО   |
| 3.         | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО | ЧВ-        | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   |
| 4.         | Нч+/-    | ВО   | ЧВ-      | СО   | Нч+      | ВО | Нч+/-      | ВО   | ЧВ-      | СО   | Нч+/-    | ВО   | ЧВ-      | СО   |
| 5.         | ЧВ+      | ВО   | Нч+/-    | ВО   | ЧВ+      | ВО | ЧВ+        | ВО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ+      | ВО   | ЧВ+      | ВО   |
| 6.         | Нч+/-    | СО   | ЧВ+      | ВО   | ЧВ-      | СО | ЧВ+        | ВО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ+      | ВО   | ЧВ+      | ВО   |
| 7.         | ЧВ+      | ВО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО | Нч+/-      | ВО   | ЧВ-      | СО   | Нч+/-    | ВО   | Нч+/-    | ВО   |
| 8.         | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО | ЧВ-        | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   |
| 9.         | Нч+/-    | ВО   | Нч+/-    | ВО   | Нч+      | ВО | Нч+/-      | ВО   | ЧВ-      | СО   | Нч+/-    | СО   | ЧВ-      | СО   |
| 10.        | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО | ЧВ-        | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   |
| 11.        | Нч+/-    | СО   | ЧВ-      | СО   | Нч+      | ВО | Нч+/-      | ВО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ+      | ВО   | ЧВ-      | СО   |
| 12.        | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО | ЧВ-        | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   |
| 13.        | ЧВ+      | ВО   | ЧВ+      | ВО   | ЧВ+      | ВО | ЧВ+        | ВО   | ЧВ+      | ВО   | ЧВ+      | ВО   | ЧВ-      | СО   |
| 14.        | Нч+/-    | ВО   | Нч+/-    | ВО   | ЧВ+      | ВО | ЧВ+        | ВО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   | ЧВ-      | СО   |
| к-ть<br>ВД | ЕДС<br>+ | 6    | ЕДС<br>- | 8    | ЕДС<br>- | 7  | ЕДС<br>+/- | 4    | ЕДС<br>- | 12   | ЕДС<br>- | 6    | ЕДС<br>- | 10   |
| ІТ%        |          | 42,9 |          | 57,1 |          | 50 |            | 28,5 |          | 85,7 |          | 42,9 |          | 71,4 |
| рівень     | П        | Д    | Н        | В    | Н        | Д  | Нейт       | С    | Н        | В    | Н        | Д    | Н        | В    |

де: № м-ка – порядковий номер малюнка; ХВД – характер висловлювань дитини ( ЧВ – чіткі висловлювання; Нч – нечіткі висловлювання; В – відмові відповідати); ВД – вибір дитини (ВО – веселе обличчя; СО – сумне обличчя); + (ЕПВ) – емоційно позитивні висловлювання; (ЕНеВ) – емоційно негативні висловлювання; +/- (ЕНВ) – емоційно нейтральні висловлювання